
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

Δυνατότητες αντίστασης ανέργων σε συνθήκες δομικής
βίας: Η περίπτωση των μεσήλικων οικογενειάρχων
ανέργων από τον ιδιωτικό τομέα.

Διπλωματική εργασία που κατατίθεται ως μέρος των απαιτήσεων
του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Πολιτική
Επιστήμη και Κοινωνιολογία.

Φερεντίνου Ελένη

A.M:15524

Τριμελής επιτροπή

Επιβλέπων: Κύρτσης Α.

2^ο Μέλος Τριμελούς: Κουζέλης Γ.

3^ο Μέλος Τριμελούς : Τσίρμπας Γ.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2017

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Την παρούσα διπλωματική εργασία την οφείλω σε μεγάλο βαθμό σε ορισμένους ανθρώπους, χωρίς τη στήριξη και τη συμμετοχή των οποίων δεν θα ήταν δυνατή η εκπόνησή της.

Πρώτα από όλους θέλω να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή και επόπτη μου κ. Κύρτση Αλέξανδρο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε για άλλη μια φορά αναλαμβάνοντας την υποστήριξή μου, αλλά και για την πραγματικά ουσιαστική και πολύτιμη καθοδήγηση του καθόλη την πορεία της εργασίας και της έρευνας.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένεια και τους φίλους μου που με στήριξαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, όχι μονάχα για την ολοκλήρωση της ανά χείρας διπλωματικής, αλλά καθόλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού.

Τέλος, καθοριστική, συγκινητική και ουδόλως αυτονόητη υπήρξε η στήριξη όλων των συμμετεχόντων στην έρευνα, τόσο των ατόμων που συμμετείχαν στην διεξαγωγή της όσο και των ανθρώπων που γνώρισα στις δομές αλληλεγγύης που επισκέφτηκα και οι οποίοι με υποδέχτηκαν με χαρά και μου έδωσαν την ευκαιρία να διευρύνω το πεδίο της έρευνας μου και με βοήθησαν σε αυτό με όλη τους την θετική ενέργεια και κατανόηση. Χωρίς αυτούς τίποτα δεν θα ήταν δυνατό. Τους ευχαριστώ όλους πολύ για την βοήθεια τους και την συμμετοχή τους!

Περίληψη

Η βία δεν μπορεί να θεωρηθεί έννοια, δεν θα μπορούσε να εγκλειστεί σε έναν μονοδιάστατο ορισμό. Στην ποιοτική έρευνα που θα παρουσιάσουμε στα πλαίσια της εργασίας αυτής θα εξετάσουμε την βιωμένη εμπειρία της ανεργίας και θα επιχειρούμε να ορίσουμε την ανεργία ως δομική βία, ως μια μορφή βίας δηλαδή, που απορρέει από και ταυτόχρονα εγγράφεται στα ίδια τα χαρακτηριστικά του συστήματος. Επιπλέον θα διερευνήσουμε τις δυνατότητες των ανέργων να αντισταθούν στις συνθήκες της δομικής βίας. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας μας η δομική βία της ανεργίας είναι η αιτία της διαφοράς ανάμεσα στο πραγματικό και το δυνητικό, ανάμεσα στις δυνατότητες που κάποιος, στην προκείμενη ο άνεργος, θα μπορούσε να έχει και σε αυτό που τελικά συμβαίνει. Η βασική δυνατότητα αντίστασης αφορά σε σημασιολογικές διαδικασίες και την αλλαγή του τρόπου σκέψης για τον εαυτό και την εξωτερική πραγματικότητα. Η διαδικασία αυτή θα μπορούσε να παραλληλιστεί με μια κατάσταση γνωστικής ασυμφωνίας. Ο άνεργος μπορεί να περιορίσει της αρνητικές συνέπειες που εγκαθιδρύει η συνθήκη της ανεργίας μειώνοντας τις επιθυμίες του, αναλαμβάνοντας δράση ή εντασσόμενος σε μια συλλογικότητα.

Λέξεις κλειδιά: βία, δομική βία, ανεργία, αντίσταση, γνωστική ασυμφωνία

Abstract

Violence cannot be considered as a closed concept what means that we cannot define violence in an one-dimensional way. Through the analysis of our quantitative research, in which we examine the living experience of unemployment within the context of the dissertation, we try to define unemployment as structural violence, as a form of violence that manifests from the system and at the same time is being seen as a system's characteristic. We are going to analyze the agency of the unemployed to resist the conditions that occur from the condition of structural violence. According to the findings of our research the structural violence of the unemployment is the cause of the difference between the real and the potential, regarding the abilities that someone, in this case the unemployed, may could have and to what actually really happens since unemployment causes a total change in the living of the unemployed. The procedure through which the subject may try to resist can be seen as case of cognitive dissonance. The basic ability to resist pertains to semantic procedures and to change of the way of thinking about self and the external reality. The unemployed can reduce the negative effects that unemployment causes through eliminating their desires, by taking action or being integrated in a collectivity.

Key words: violence, structural violence, unemployment, resistance, cognitive dissonance

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	1
1 Η βία και η προοπτική της δομής.....	3
1.1 ΒΙΑ- Μια αρχική συζήτηση γύρω από την έννοια της βίας.....	3
1.2 Δομική Βία.....	7
1.3 Συζήτηση γύρω από την έννοια της δομικής βίας- κάποια σημαντικά ζητήματα και προεκτάσεις	18
2 Ανεργία - Εμπειρία - Ταυτότητα.....	24
2.1 Ανεργία.....	24
2.2 Συμπεράσματα Θεωρητικού μέρους	32
3 Η έρευνα, μεθοδολογία, αποτελέσματα, συμπεράσματα	34
3.1 Σχεδιασμός της έρευνας και μεθοδολογία.....	34
3.2 Παρουσίαση και συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας. -η βιωμένη εμπειρία της ανεργίας, μιλώντας για την ανεργία.....	39
3.3 Συμπεράσματα έρευνας.....	54
Παράρτημα 1 - Οδηγός συνέντευξης	66
Βιβλιογραφία.....	67

Πρόλογος

Η έρευνα που πρόκειται να περιγράψουμε παρακάτω, πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής εργασίας και αφορά στις δυνατότητες αντίστασης ανέργων σε συνθήκες δομικής βίας.

Η ανεργία είναι ένα φαινόμενο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό με τεράστιες επιπτώσεις για την ζωή του ανέργου. Παράλληλα καθώς τα τελευταία χρόνια της κρίσης αποτελεί ένα αρκετά οικείο θέμα πια για όλους μας. πολλές φορές εξαιτίας αυτής της πραγματικότητας τείνουμε να την αντιμετωπίζουμε ως ένα φυσικό φαινόμενο καθώς μοιάζει σαν να μην υπάρχει κάτι άλλο να μάθουμε για αυτή και έτσι καταλήγουμε στο να υποβαθμίζουμε τα βασικά στοιχεία της βιωμένης εμπειρίας της ανεργίας. Ως αντικείμενο επιστημονικής μελέτης και έρευνας συνδέεται με πολλούς κλάδους, την οικονομική ανάλυση, την οικονομετρία, την πολιτική επιστήμη, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία ενώ παράλληλα αποτελεί και ένα καθημερινό θέμα συζήτησης για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Αυτό σημαίνει πως ήδη γνωρίζουμε αρκετά για την ανεργία. Παρόλα αυτά υπάρχουν πολλά ζητήματα, κρυφά σημεία, που σχετίζονται με το φαινόμενο της ανεργίας και ειδικότερα με τις συνέπειες που η ίδια ως συνθήκη συνεπάγεται για το άτομο, ειδικά μέσα στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης, τα οποία ως πεδία έρευνας μπορούν να μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με όλες της διαστάσεις του φαινομένου. Έτσι λοιπόν, θέλοντας να τοποθετήσουμε στο κέντρο την εμπειρία της ανεργίας, επιλέξαμε η έρευνα μας να καταπιαστεί με την ανάδειξη των δομικών διαστάσεων του φαινομένου της ανεργίας και κατ'επέκταση με τα περιθώρια δράσης και αντίστασης του αντικειμένου αυτής της μορφής δομικής βίας δηλαδή του ανέργου.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας θα παρουσιάσουμε το θεωρητικό πλαίσιο που αποτέλεσε την βάση των υποθέσεων μας. Έτσι στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στην έννοια της βίας, έπειτα θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε την φορτισμένη αυτή έννοια στην λογική της δομής και να εισάγουμε την έννοια της δομικής βίας που αποτελεί και την κύρια επιρροή και πηγή έμπνευσης για μας ως προς την αρχική σύλληψη των ερευνητικών μας ερωτημάτων. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πως θα μπορούσαμε να δούμε την ανεργία ως δομική βία, ως μια μορφή βίας δηλαδή, που απορρέει από και ταυτόχρονα εγγράφεται στα ίδια τα χαρακτηριστικά του συστήματος. Με άλλα λόγια η ως μια μορφή βίας που χτίζεται μέσα στην δομή και

εμφανίζεται ως άνιση κατανομή δύναμης, πόρων και ευκαιριών ζωής. Στην συνέχεια θα αναφερθούμε σε κάποια βασικά ζητήματα που σχετίζονται με την συλλογική της δομής και την υιοθέτηση της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας θα αναφερθούμε και θα συζητήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά στην κατηγορία της ανεργίας και ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο ορίζεται και στα βασικά θεωρητικά σχήματα και ερευνητικά μοντέλα βάση των οποίων μελετάται επιστημονικά. Ακόμα σε αυτό το μέρος της εργασίας θα ασχοληθούμε και με έννοιες όπως αυτή της κοινωνικής ταυτότητας και της αντίστασης με αναφορά σε κοινωνιοψυχολογικά μοντέλα προκειμένου να προσεγγίσουμε και να εξετάσουμε σε θεωρητικό επίπεδο όλα εκείνα τα στοιχεία και τις μεταβλητές που αναμένουμε να συναντήσουμε κατά την έρευνα μας.

Στην συνέχεια στο δεύτερο μέρος αυτής της εργασίας και το τρίτο κεφάλαιο, που αποτελεί και το ερευνητικό κομμάτι της, θα επιχειρήσουμε εστιάζοντας σε μια ορισμένη κατηγορία ανέργων, αυτή των ανέργων οικογενειάρχων μέσης ηλικίας από τον ιδιωτικό τομέα, να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο, ένα υποκείμενο που φέρει την ταυτότητα του ανέργου, αντιλαμβάνεται την συνθήκη υπό την οποία ζει, την ερμηνεύει, αλλά και το κατά πόσο δύναται να αντιταχθεί και να αντισταθεί έστω και με ψυχολογικούς όρους στην βία την οποία δέχεται ή αν ενδεχομένως μπορεί με κάποιο τρόπο να προσπελάσει τα εμπόδια που η συνθήκη της ανεργίας εγκαθιδρύει, ή αν αντιθέτως τελικά προκύπτει μια κατάσταση εγκλωβισμού, ματαίωσης και οδύνης. Αφού παρουσιάσουμε την μεθοδολογία μας, τους στόχους της έρευνας μας και τα ερευνητικά μας ερωτήματα θα προχωρήσουμε στην ανάλυση του εμπειρικού μας υλικού υπό το πρίσμα των ερευνητικών μας ερωτημάτων. Τέλος θα παρουσιάσουμε τα συμπεράσματα μας επιστρέφοντας παράλληλα στα βασικά θεωρητικά ζητήματα που μας απασχόλησαν προκειμένου να αναδείξουμε τα βασικά ευρήματα μας και την σημασία τους.

1 Η βία και η προοπτική της δομής

1.1 ΒΙΑ- Μια αρχική συζήτηση γύρω από την έννοια της βίας

Η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της βίας συνήθως κινείται γύρω από ζητήματα διεθνών σχέσεων, τρομοκρατίας, δικαίου κλπ. (πρέπει να αναλύσω λίγο περισσότερο). Η βία σχεδόν πάντα κατά το παρελθόν ήταν συνδεδεμένη με τον πόλεμο, την φυσική βία, την τρομοκρατία, την επαναστατική βία και άλλες μορφές πολιτικής βίας ή την μεμονωμένη εγκληματική ενέργεια ή την κοινωνική και πολιτική διάσταση τέτοιων μορφών βίας. Ωστόσο εντός οποιουδήποτε πλαισίου αναφοράς ουσιαστικά υπονοείται εξαρχής, πως η βία συναρτάται πάντα με κάποιο σύστημα δρώντων, κάποιο πολιτικό σύστημα, κάποια ιδεολογία. Ακόμα και έτσι τοποθετείται πάντα σε ένα ορισμένο πλαίσιο, από και εντός του οποίου ενεργοποιείται, απελευθερώνεται, καταστρέφει. Αυτή η παραδοχή είναι μια χρήσιμη αφετηρία στην προσπάθειά μας να πούμε πως η βία υπάρχει και σε σημεία, τόπους, γεωγραφίες, βιώματα, που το περιεχόμενο τους δεν αναγνωρίζεται ως τέτοιο με προφανή τρόπο. Φυσικά εγείρονται ερωτήματα. Όπως το πως θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε ζητήματα που αφορούν μια τόσο φορτισμένη έννοια με πεδία που εκ πρώτης όψεως δεν χωράνε στην προβληματική αυτή; πως θα διευρύνουμε την αναφορά της έννοιας της βίας. Φυσικά πάντα υπάρχει η μαρξική και μαρξιστική προοπτική του ζητήματος που με άμεσο τρόπο συνδέει την βία με το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, την εργασία, το κράτος και τους καταπιεστικούς του μηχανισμούς κλπ. Σε μια τέτοιου είδους προσέγγιση, καθίσταται προφανές το γεγονός ότι δεν είναι κατ' ανάγκη αιματηρή κάθε μορφή βίας, ούτε απαραίτητα η χειρότερη μορφή βίας είναι η ορατή σωματική βία. Υπάρχει και η μορφή αυτή, της βίας, που είναι σύμφυτη στις κοινωνικές σχέσεις και η οποία χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία που βασίζεται και οργανώνεται γύρω από την εκμετάλλευση της εργασίας. Υπάρχει δηλαδή και η βία που θεωρείται ως η αιτία ανισοτικών συνθηκών ζωής. Σε αυτή την παράδοση εντάσσεται και ο θεωρητικός στον οποίο θα αναφερθούμε στην συνέχεια, ο Georges Labica, και η οποία και για εμάς θα είναι μαζί με τις θεωρητικές προσεγγίσεις στις οποίες θα αναφερθούμε.

Η μελέτη του Labica, με τίτλο η Βία, Ποια Βία ; (Labica,2014), προσφέρει κατά την άποψη μας ένα γόνιμο έδαφος για την επέκταση της προβληματικής γύρω από ζητήματα βίας και σε άλλα πεδία, για την σύλληψη της με όρους ευρύτερους και αποτελεί ένα πολύ γόνιμο εισαγωγικό πλαίσιο εντός του οποίου θα ξεκινήσουμε την συζήτηση γύρω από τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στο κύριο μέρος της διπλωματικής μας εργασίας. Το πεδίο στο οποίο επιχειρεί κυρίως να εισφέρει αυτή η μελέτη αφορά στο πολυσυζητημένο ζήτημα του ορισμού της βίας, ένα ζήτημα που αναγκαστικά έρχεται στο επίκεντρο κάθε θεωρητικής ή ερευνητικής επιστημονικής προσπάθειας που περιστρέφεται γύρω από την έννοια της βίας. Η βία ως τέτοια, δηλαδή εντός της γενικότητας του όρου κατέστη αντικείμενο μελέτης πολύ πρόσφατα όπως σημειώνει και η Hannah Arendt(2000:22), πριν από μερικές δεκαετίες. Η γενική συζήτηση γύρω από το ζήτημα αυτό κυρίως οργανώθηκε και οργανώνεται με βάση συγκεκριμένους άξονες και συγκεκριμένα γεγονότα όπως ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η επίθεση στους δίδυμους πύργους και η συζήτηση περί διεθνούς τρομοκρατίας που ακολούθησε. Στην πανταχού παρουσία της, παρόλα αυτά, δεν αντιστοιχεί κάποιος ενιαίος και καθολικά αποδεκτός ορισμός, καθώς η έκταση της είναι άπειρη, σε τέτοιο βαθμό που αντιστέκεται σε κάθε είδους επιμέρους απόπειρες καταγραφής (Labica, 2014:55).

Έτσι αρχικά σύμφωνα με τον Labica, η βία δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί έννοια και κατ' ακολουθία δεν θα μπορούσε να εγκλειστεί σε ένα μονοδιάστατο ορισμό. *«[...] η βία δεν αποτελεί έννοια. Ο όρος παραπέμπει σε ένα πλήθος μορφές, από τις αιματηρές έως τις ειρηνικές, από τη βόμβα έως την εργοστασιακή πειθαρχία, από τον φόνο που διαπράττει κάποιος μαινόμενος έως την ύπαρξη του συστήματος, δηλαδή τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Κατά συνέπεια δεν υπάρχει βία παρά εν καταστάσει.»* (Labica, 2014:55)

Η φράση “εν καταστάσει” είναι κομβική για την κατανόηση του φαινομένου της βίας συνολικά. Η βία δεν μπορεί να κατανοηθεί μέσα από κάποιον ενικό προσδιορισμό, δεν μπορεί να εξηγηθεί με οικουμενικούς όρους και άρα δεν μπορεί και δεν πρέπει να εκλαμβάνεται με ολιστικούς όρους παρά μόνο εντός των συμφραζομένων της. Ακριβώς λόγω της “εν καταστάσει” σύλληψης του φαινομένου της βίας ο Labica φροντίζει να δει τα είδη της βίας και να θέσει εξ αρχής κρίσιμες οριοθετήσεις:

«[...] η βία δεν είναι επιλογή. [...] σε ό,τι αφορά τους κυριαρχούμενους και τους καταπιεζόμενους [...] γι' αυτούς δεν υπάρχει ποτέ επιλογή μεταξύ βίας και μη βίας. Δεν υπάρχει παράδειγμα όπου δεν υφίστανται αυτοί τις συνέπειες, δεν υπάρχει παράδειγμα όπου δεν πληρώνουν αυτοί το βαρύτερο τίμημα στη βία που τους επιβάλλεται από τη δομική βία του συστήματος στρατιωτική ή ειρηνική.» (Labica, 2014, 52).

Επίσης γίνεται σαφές ότι ο ενδεχόμενος σχετικισμός του “εν καταστάσει” δεν περιλαμβάνει μια αντίστοιχη σχετικοποίηση των βίαιων πρακτικών. Η βία στο Labica έχει θύτες και θύματα, μόνο που ο ορισμός τους δεν γίνεται μέσα από την μελέτη περίπτωσης, αλλά μέσα από τις ιδιόμορφες διαπλοκές της εξουσίας, της κυριαρχίας και των δομικών χαρακτηριστικών που έχουν οι δυτικοί κοινωνικοί σχηματισμοί. Ουσιαστικά δύο βασικές διαπιστώσεις πραγματοποιεί ο Labica υπό αυτό το πρίσμα. Πρώτον, δεν υπάρχει βία παρά εν καταστάσει, η βία υπάρχει μόνον εντός ενός πλαισίου και επομένως είναι ένα συγκυριακό προϊόν (Labica, 2014:60). Δεύτερον, η βία συνδέεται στενά με την οδύνη, άρα μια κατάσταση βίας είναι μια κατάσταση οδύνης που συνήθως ανταποκρίνεται στην εξίσωση Βία/Οδύνη/(αντί) Βία (Labica, 2014:60).

Είναι σχεδόν αδύνατον άρα μέσα σε ένα τέτοιο σχήμα, που αναγνωρίζει και παραδέχεται την πολυπλοκότητα και την συνθετότητα του φαινομένου της βίας να προσδιοριστεί με βεβαιότητα ένας κοινός παρονομαστής που να αφορά όλες της μορφές της βίας (Labica, 2014:55). Ακόμη και οι κατηγορίες της δύναμης και της ισχύος, στις οποίες γίνεται ως επί το πλείστον αναφορά, δεν καλύπτουν όλο το πεδίο της βίας και συνήθως τελικά αφήνουν ένα μεγάλο μέρος απροσδιόριστο (Labica, 2014:56). Επομένως αναδεικνύεται η ανάγκη, αν όχι υποχρέωση να αποδοθεί ένας προσδιορισμός στην βία, όποιος και να είναι αυτός προκειμένου να μπορέσουμε αν θα μπορούσαμε να το πούμε έτσι, να ξεσκεπάσουμε την βία και να αποκαλύψουμε τους κρυφούς τόπους στους οποίους εδράζεται. Επιπλέον η ανάγκη να συσχετίσουμε την βία, την κάθε βία, με την κατάσταση που την παράγει μας παραπέμπει αναπόφευκτα στο σύστημα εντός του οποίου εγγράφεται και μορφοποιείται. Στο εσωτερικό του συστήματος αυτού, δηλαδή, του καπιταλιστικού, και ακόμη πιο συγκεκριμένα στην παγκοσμιοποιημένη εκδοχή του, η βασική μορφή βίας είναι η «σιωπηρή» βία ή με άλλα λόγια, η οικονομική μορφή της βίας, που αποτελεί την

βασική κατηγορία στην οποία υπάγεται πια και η «αιματηρή βία» (Labica, 2014:68). Η συστημική και δομική βία συμπυκνώνεται στο κράτος και τις πρακτικές του ενώ πολλές φορές μοιάζει να κανονικοποιείται με αποτέλεσμα να είναι όλο και πιο δύσκολο να εντοπιστεί με απόλυτους όρους. Η χειρότερη μορφή βίας δεν είναι πάντοτε η σωματική και η φυσική. Υπάρχει και η βία που είναι σύμφυτη με τις κοινωνικές σχέσεις, βία η οποία χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία που βασίζεται στην εκμετάλλευση της εργασίας και σε αυτό το σημείο εδράζεται και η δυσκολία στην κατανόηση της και την μελέτη της ως φαινομένου. Αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα του φαινομένου λοιπόν, το βασικό δίδαγμα που θα μπορούσαμε με βεβαιότητα να αποκομίσουμε από μια μελέτη γύρω από το αντικείμενο της βίας όσον αφορά την καταγωγή της, είναι η βεβαιότητα της ανάγκης να συσχετιστεί η βία, η κάθε βία, με την κατάσταση που την παράγει. Με άλλα λόγια με το σύστημα εντός του οποίου εγγράφεται και μορφοποιείται (Labica, 2014:68).

1.2 Δομική Βία

Προχωρώντας προς το κεντρικό κομμάτι αυτής της εργασίας, στο οποίο θα προσπαθήσουμε να τοποθετήσουμε την έννοια της βίας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα αναφερθούμε στην θεωρία της Δομικής βίας, συγκεκριμένα στην θεωρία που εμείς επιλέγουμε ως κεντρική για την εργασία μας. Ο όρος, δομική βία, εισάγεται το 1969, από τον Johan Galtung στο άρθρο του με τίτλο *Violence Peace, and Peace Research*. Σε αυτό το άρθρο ο Galtung διαπραγματεύεται την έννοια της βίας μέσα από την έννοια της ειρήνης, σκοπός του είναι να διευρύνει την έννοια της ειρήνης και προκειμένου να το κάνει αυτό πραγματεύεται την έννοια της βίας. Υποστηρίζοντας πως τείνουμε να επικαλούμαστε αυτόν τον όρο σε πολλές και διαφορετικές περιστάσεις και κατά την προσπάθεια προώθησης και τεκμηρίωσης πολλών και διαφορετικών πολιτικών επιχειρημάτων και θέσεων. Τονίζει πως η πρακτική αυτή δεν είναι εγγενώς κακή, καθώς μέσα από τον γενικό τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται έστω και μέσα από την απροσδιοριστία που συνεπάγεται η χρήση του όρου ενδεχομένως θα μπορούσε να προωθεί παραγωγικά και το ίδιο το αίτημα της ειρήνης, παρέχοντας μια κοινή βάση και την αίσθηση ενός κοινού και ευρύτερου σκοπού που δύναται να διαμορφώσει το έδαφος για μεγαλύτερες δεσμεύσεις στο μέλλον (Galtung, 1969:167). Αντανακλώντας μέσα στην γενικότητα του, μια εικόνα αρμονίας συμφερόντων ο όρος ειρήνη μπορεί να βοηθά προς την κατεύθυνση αυτή. Είναι βέβαια λογικό ήδη σε αυτό το σημείο να εγείρεται η απορία πως μια συλλογιστική με αυτή την αφετηρία μπορεί να οδηγηθεί σε ζητήματα βίας και κατ' επέκταση στο ζήτημα της ανεργίας. Ο Galtung λοιπόν αντιμετωπίζει διαλεκτικά τους ορισμούς της βίας και της ειρήνης. Το σύστημα της ειρήνης περιέχει την βία, έστω και μέσω της αφαίρεσης της ή της απουσίας της δηλαδή έστω και ως αρνητικό στοιχείο. Ο ορισμός της ειρήνης έχει κεντρικό ρόλο για την επιστημονική στρατηγική στο σχήμα αυτό. Θα πρέπει σίγουρα να απορρέει από την κοινή χρήση της έννοιας, ωστόσο θα πρέπει παράλληλα να καταστεί ευρύτερος, καθώς θα πρέπει να αναπαριστά και να απεικονίζει επαρκώς μια κατάσταση πραγμάτων, η συνειδητοποίηση και η μετέπειτα ενδεχόμενη πραγματοποίηση της οποίας δεν θα είναι απόλυτα ουτοπική αλλά ούτε και σύμφωνη με την τρέχουσα πραγματικότητα και πολιτική ατζέντα, θα πρέπει δηλαδή να εμπεριέχει και να υπονοεί πεδία και στόχους προς βελτίωση, να τοποθετηθεί σε μια απόσταση από την

πραγματικότητα (Galtung, 1969:166). Ταυτόχρονα όμως είναι απαραίτητο να δηλώνεται με σαφήνεια και να μπορεί να είναι κατανοητή η απόσταση αυτή από την πραγματικότητα και με αυτόν τον τρόπο, μέσω δηλαδή μιας σχετικής αφαίρεσης, να μπορεί να αποσπάσει και να τραβήξει την προσοχή κάποιου προς καίρια ζητήματα που αφορούν διαφορετικές γεωγραφίες της κοινωνικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, αλλά και να αποτελεί την βάση πάνω στην οποία τίθενται στόχοι και διεκδικήσεις.

Έτσι λοιπόν ξεκινά τονίζοντας πως για να συζητήσουμε αυτό το ζήτημα πρέπει να συμφωνήσουμε σε τρεις αρχές. Πρώτον, πως ο όρος ειρήνη θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την προώθηση κοινωνικών σκοπών, για τους οποίους υπάρχει έστω σε επίπεδο λόγου μια σχετική συναίνεση (Galtung, 1969:167). Δεύτερον, οι ευρύτεροι στόχοι, που εμπεριέχονται στον όρο ή υπονοούνται από αυτόν, μπορεί να είναι πολύπλοκοι και δύσκολα επιτεύξιμοι αλλά δεν πρέπει και δεν μπορεί να είναι αδύνατοι και απόλυτα ουτοπικοί (Galtung, 1969:167). Τρίτον, η διατύπωση, ότι η ειρήνη είναι η απουσία της βίας, πρέπει να θεωρείται έγκυρη, προκειμένου να τονίζεται επαρκώς η διασύνδεση αυτών των δύο όρων και κατ' επέκταση των καταστάσεων στις οποίες αναφέρονται (Galtung, 1969:167). Η παραδοχή αυτή αποτελεί κεντρικό σημείο για την επιστημονική στρατηγική του, εξυπηρετώντας δύο βασικούς σκοπούς, αφενός βρίσκεται σε συμφωνία με την κοινή χρήση του όρου και αφετέρου ορίζει έναν τρόπο τινά “ειρηνικό” τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας όχι ως σημείο, αλλά ως περιοχή, σαν την ευρεία εκείνη περιοχή κοινωνικών συστημάτων, από την οποία η βία απουσιάζει (Galtung, 1969:167-168). Στο εσωτερικό πια αυτής της περιοχής, ένα τεράστιο ποσοστό ποικιλομορφίας είναι ακόμη πιθανό, καθιστώντας έτσι τον προσανατολισμό προς την ειρήνη, συμβατό με διαφορετικές ιδεολογίες, εφόσον δημιουργεί ένα περίγραμμα που περιέχει και αναφέρεται σε διαφορετικές πλευρές και επίπεδα της εκάστοτε κοινωνικής οργάνωσης (Galtung, 1969:168). Φτάνουμε κάπως έτσι στο δύσκολο ζήτημα του ορισμού της βίας. Η βία μπορεί να έχει πολλές μορφές, σημαντικό όμως είναι να αναδείξουμε και να υποδείξουμε τις θεωρητικές εκείνες διαστάσεις της βίας που θα καθοδηγήσουν την σκέψη, την έρευνα και την δράση στα σημαντικότερα ζητήματα που εγείρονται από την πραγματικότητα. Έτσι εάν, η ειρηνευτική δράση είναι κάτι που εκτιμάται, ακριβώς επειδή είναι ενάντια στην βία, τότε και η σύλληψη της πρέπει να είναι αρκετά ευρεία προκειμένου να συμπεριλαμβάνει τις πιο σημαντικές διαστάσεις, αλλά

και αρκετά συγκεκριμενοποιημένη έτσι ώστε τελικά να λειτουργεί ως βάση αλλά και ως αφετηρία και κίνητρο για πραγματική δράση (Galtung, 1969:168).

Μέσα σε αυτή την συλλογιστική λοιπόν απορρίπτεται η στενή σύλληψη της βίας, που αφορά στην άσκηση σωματικής φυσικής βίας, με ακραίο παράδειγμα τον θάνατο, από έναν δράστη, το υποκείμενο δηλαδή της πράξης αυτής, το οποίο έχει πρόθεση αυτήν την συγκεκριμένη πράξη και τις συνέπειες της (Galtung, 1969:168). Αυτή η σύλληψη θα περιόριζε και την ειρήνη ως ιδανικό, εφόσον οι δύο έννοιες βρίσκονται σε απόλυτη σχετικότητα και θα την καθιστούσε μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται απλώς από την άρνηση ή την απουσία αυτού του τύπου της βίας, της φυσικής βίας δηλαδή κατά κύριο λόγο, με αποτέλεσμα υπό αυτό το πρίσμα οι μη αποδεκτές μορφές κοινωνικής οργάνωσης να είναι συμβατές με τον όρο ειρήνη (Galtung, 1969:168). Για τον Galtung λοιπόν, *«η βία είναι παρούσα εκεί όπου τα ανθρώπινα όντα επηρεάζονται σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε οι πραγματικές σωματικές και διανοητικές τους δυνατότητες να είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο που θα μπορούσαν να βρίσκονται δυνητικά»* (Galtung, 1969:168). Η βία ορίζεται με αυτόν τον τρόπο ως η αιτία της απόστασης ανάμεσα στο πραγματικό και στο δυνητικό, ανάμεσα σε αυτό που είναι και ανάμεσα σε αυτό που θα μπορούσε να είναι ή με άλλα λόγια ανάμεσα σε αυτό που συμβαίνει και ανάμεσα σε αυτό που θα μπορούσε να συμβαίνει. Η βία σε αυτό το σχήμα είναι αυτή που τροφοδοτεί και αυξάνει την απόσταση αυτή, αλλά επίσης παρεμποδίζει και την μείωση της. Άρα όταν το εκάστοτε δυνητικό, θα μπορούσε να είναι υψηλότερο επίπεδο από ότι το πραγματικό, τότε είναι εξ ορισμού αποφευκτέο, και όταν θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι αλλιώς, θα μπορούσαμε να είχαμε αποφύγει την συγκεκριμένη κατάσταση, τότε η βία είναι παρούσα (Galtung, 1969:169). Φυσικά η απόσταση ανάμεσα στη δυνητική έκβαση των πραγμάτων, την συνειδητοποίηση τους και την μετέπειτα πραγμάτωση των δυνατοτήτων ενός ατόμου σχετίζεται πάντα με το ζήτημα της κατανομής των πόρων, της γνώσης και των ευκαιριών. Αν οι πόροι και οι ευκαιρίες μονοπωλούνται από μια ομάδα ή κοινωνική τάξη ή χρησιμοποιούνται για την επίτευξη άλλων σκοπών τότε το πραγματικό επίπεδο πέφτει κάτω από τα όρια του δυνητικού και τότε αναμφίβολα η βία είναι παρούσα στο σύστημα (Galtung, 1969:169). Πέρα από αυτόν τον τύπο έμμεσης βίας που υπονοείται εδώ, υπάρχει και η άμεση μορφή της, όπου τα μέσα και οι πόροι δεν παρακρατούνται ή δεσμεύονται από κάποιον, αλλά καταστρέφονται ευθέως (Galtung, 1969:169). Για παράδειγμα στα

πλαίσια ενός πολέμου, υφίσταται αρχικά η άμεση βία, καθώς όταν κάποιον τον σκοτώνεις προφανώς και παρεμποδίζεις τις σωματικές του ικανότητες, αλλά λανθάνει και η έμμεση βία καθώς οι πόροι και η γνώση διοχετεύονται σε μη παραγωγικά για την κοινωνία κανάλια και έτσι ξεκάθαρα εγκαταλείπονται οι προσπάθειες για σύγκλιση ανάμεσα σε αυτό που συμβαίνει και σε αυτό που θα έπρεπε ή θα μπορούσε να συμβαίνει (Galtung, 1969:169).

Στην συνέχεια προκειμένου να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε με πιο συστηματικούς όρους τις διαστάσεις της βίας θα πρέπει να την συλλάβουμε με όρους άσκησης επιρροής, όπως υπονοείται από την πρώτη βασική προκείμενη που θέσαμε κατά την οποία, η βία είναι παρούσα εκεί όπου τα ανθρώπινα όντα επηρεάζονται σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε οι πραγματικές σωματικές και διανοητικές τους δυνατότητες να είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο που θα μπορούσαν να βρίσκονται δυνητικά. Βασικό σημείο εδώ, είναι το ότι εξετάζοντας την οποιαδήποτε βίαιη πράξη, κατάσταση, σύστημα, ή ακόμη πιο αφαιρετικά όταν μιλάμε για κάποια μορφή άσκησης επιρροής, τότε πάντα αναφερόμαστε σε μια ολοκληρωμένη σχέση μέσω της οποίας ασκείται η όποια επιρροή, από ένα υποκείμενο που ασκεί την επιρροή αυτή, μέσω μιας διαδικασίας ή δράσης που αναφέρεται και στοχεύει σε ένα αντικείμενο. Δηλαδή αναγκαστικά αναφερόμαστε σε τρία συστατικά μέρη αυτής της σχέσης, σε αυτόν που επηρεάζει ή επιχειρεί να το κάνει, στον τρόπο μέσω του οποίου επιχειρείται να ασκηθεί η επιρροή και τέλος σε αυτόν που επηρεάζεται μέσω της “δράσης” του προηγούμενου. Έτσι πάντα έχουμε ένα σχήμα που αφορά ένα υποκείμενο, μια “δράση” και ένα αντικείμενο, το οποίο υφίσταται τη “δράση” και επηρεάζεται από τα αποτελέσματά της. Σε περιπτώσεις που αναφερόμαστε σε άτομα είναι ξεκάθαρο το τι πρέπει να αναζητήσουμε προκειμένου να αναλύσουμε την σχέση αυτή και τους όρους που την συναποτελούν (Galtung, 1969:169). Ουσιαστικά όμως εδώ μας ενδιαφέρουν κυρίως οι ελλειμματικές εκδοχές της σχέσης, όπου το υποκείμενο ή το αντικείμενο, ή και τα δύο μαζί απουσιάζουν, ή τουλάχιστον δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια εξ αρχής. Για να προσεγγίσουμε αυτές τις περιπτώσεις θα ξεκινήσουμε από δύο διαστάσεις που χαρακτηρίζουν την ίδια βίαιη πράξη ή αλλιώς τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η επιρροή. Έτσι η πρώτη διάκριση που πρέπει να γίνει είναι μεταξύ φυσικής και ψυχολογικής βίας (Galtung, 1969:169). Αν και πρόκειται για μια αρκετά τετριμμένη διάκριση, ωστόσο κρίνεται σημαντική γιατί η στενή σύλληψη της βίας, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω και η οποία

όπως επίσης είπαμε απορρίπτεται εδώ, εστιάζει αποκλειστικά στην φυσική βία. Όταν μιλάμε για άσκηση φυσικής βίας εννοούμε σωματική βλάβη, η ακραία κατάληξη της οποίας είναι ο θάνατος. Ίσως θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μια περαιτέρω διάκριση ανάμεσα στην φυσική-βιολογική βία που μειώνει τις σωματικές δυνατότητες και σε εκείνη την μορφή της φυσικής βίας, που δεν εμφανίζει μια τόσο καθαρή καταστροφική τάση, αλλά λειτουργεί κυρίως αυξάνοντας τους περιορισμούς στην ανθρώπινη κίνηση, όπως για παράδειγμα όταν κάποιος φυλακίζεται, ή δεν έχει πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς κ.λπ. (Galtung, 1969:169). Παρόλα αυτά η κύρια διάκριση έως εδώ είναι αυτή ανάμεσα στην φυσική βία και την ψυχολογική βία, όπου στην δεύτερη αυτή κατηγορία θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε ακόμη και ψέματα, απειλές και διάφορες απόπειρες χειρισμού της κοινής γνώμης, ή προπαγανδιστικές πρακτικές.

Στην συνέχεια, η δεύτερη διάκριση αφορά την θετική ή αρνητική απόπειρα άσκησης της επιρροής, δηλαδή το κατά πόσο χρησιμοποιούνται θετικά ή αρνητικά μέσα και κίνητρα για την επίτευξη του σκοπού (Galtung, 1969:170). Θα μπορούσε δηλαδή κάποιος να τιμωρείται γιατί δεν έκανε αυτό που έπρεπε από αυτόν που επιχειρεί να ασκήσει την επιρροή ή αντιστρόφως να επιβραβεύεται επειδή έκανε αυτό που προκρίνονταν ως σωστό. Ωστόσο και προς την μια, αλλά και προς την άλλη κατεύθυνση ασκείται επιρροή. Διαφορετικά θα μπορούσε να συμβαίνει το εξής, αντί να αυξάνονται οι περιορισμοί στην κίνηση και τις δυνατότητες του ατόμου, να μειώνονται ή να ενισχύονται ξεκάθαρα οι τελευταίες. Σε αυτήν την περίπτωση, εφόσον το συνολικό αποτέλεσμα στο δίκτυο αυτό καταλήγει στο ότι οι άνθρωποι τελικά παρεμποδίζονται από το να κατανοήσουν, να συνειδητοποιήσουν και να πραγματώσουν τις δυνατότητες τους, αλλά και αυτές του συστήματος εντός του *οποίου* εντάσσονται, τότε, και υπό αυτούς τους όρους μπορούμε να μιλήσουμε για βία (Galtung, 1969:170). Το φιλελεύθερο αστικό σύστημα έχοντας ως κέντρο του το άτομο, είναι προσανατολισμένο στην λογική της επιβράβευσης, των ίσων ευκαιριών ενώ δημιουργεί και παράγει διαρκώς προσδοκίες και επιθυμίες που αναγκαστικά ματαιώνονται εφόσον τα πραγματικά περιθώρια δράσης είναι πολύ μικρότερα από αυτά που υπαινίσσεται η θεωρία των ζητημάτων αυτών ή συμβολική αναπαράσταση τους. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όπου το άτομο έχει ουσιαστικά προδιαμορφώσει τις προσδοκίες και τις επιθυμίες με έναν συγκεκριμένο τρόπο αρχικά, όπως αναμένεται, δεν γίνεται άμεσα κατανοητή η παρουσία της βίας ως τέτοιας. Αποκαλύπτεται μια

κρυφή τάση για χειραγώγηση που μπορεί να είναι περισσότερο αποπροσανατολιστική και τελικά βλαβερή, κυρίως εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο εσωτερικεύεται τελικά και του τρόπου με τον οποία επιδρά στην συνείδηση του ατόμου. Δεν υπάρχει λόγος όμως σε αυτό το σημείο να επεκταθούμε περαιτέρω σημαντικό παρόλα αυτά να συγκρατήσουμε πως η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της βίας μπορεί και πρέπει να επεκταθεί και προς αυτήν την κατεύθυνση και την προβληματική που σχετίζεται με τα γνωστικά συστήματα παραγωγής προσδοκιών και επιθυμιών αλλά και της οργανωμένης κατανομής πόρων και ευκαιριών.

Η τρίτη τώρα διάκριση αφορά σε έναν άλλο όρο της σχέσης και συγκεκριμένα στο αντικείμενο της βίας ή της άσκησης επιρροής και στο εάν υπάρχει ή όχι ένα αντικείμενο που βιώνει την βία και πληγώνεται από αυτή (Galtung, 1969:170). Άρα και αυτή η διάκριση αφορά μια ελλειμματική εκδοχή της σχέσης. Όταν μια ομάδα, ένα άτομο, ένα κράτος δείχνει με εμφανή τρόπο πως διαθέτει βίαια μέσα, είτε πρόκειται για πέτρες είτε πρόκειται για δοκιμή πυρηνικών όπλων, τότε ενώ ακόμα και δεν υπάρχει βία με την έννοια της πραγμάτωσης της αφού ακόμα δεν την υφίσταται κάποιος ουσιαστικά, ωστόσο ήδη με αυτόν τον τρόπο υπάρχει η απειλή της φυσικής βίας και η έμμεση απειλή της ψυχολογικής βίας, η οποία πράγματι συντελεί στον περιορισμό της ανθρώπινης δράσης μέσω του φόβου που εν τέλει θα λειτουργήσει ανασταλτικά (Galtung, 1969:170). Όταν υπονοείται η καταστροφή ως κάτι που είναι πιθανό στο μέλλον, όταν επίσης διατυπώνεται ξεκάθαρα αυτή η απειλή για την ανθρώπινη ζωή, ή όταν απειλούνται με καταστροφή αντικείμενα σημαντικά για κάποιους, είτε με την έννοια της κατανάλωσης, είτε της ιδιοκτησίας, τότε μπορούμε να μιλάμε για ψυχολογική βία.

Στην συνέχεια, η τέταρτη και σημαντικότερη διάκριση αφορά το υποκείμενο της άσκησης βίας ή επιρροής και συγκεκριμένα το εάν υπάρχει ή όχι υποκείμενο που δρα, η έστω το κατά πόσο μπορούμε να το εντοπίσουμε και να το αναγνωρίσουμε απευθείας (Galtung, 1969:170). Πρόκειται δηλαδή και πάλι για άλλη μια ελλειμματική εκδοχή της σχέσης. Πως μπορούμε να μιλάμε για βία όταν δεν υπάρχει κάποιος να την ασκεί; Όπου υπάρχει ένα υποκείμενο που ασκεί την βία και άρα η σχέση μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου είναι διακριτή γιατί γίνεται ορατή ως δράση, θα πρέπει να αναφερόμαστε σε αυτόν τον τύπο βίας ως προσωπική ή άμεση, και όταν δεν υπάρχει ή δεν μπορεί να αναγνωριστεί το υποκείμενο της

δράσης αυτής, ως έμμεση ή δομική βία (Galtung, 1969:170). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις άνθρωποι πληγώνονται, τραυματίζονται, ή χειραγωγούνται. Στην πρώτη περίπτωση όμως μπορούμε να εντοπίσουμε την αφετηρία των συνεπειών ενώ στην δεύτερη αυτό δεν συμβαίνει, αν μη τι άλλο όχι εύκολα και μάλλον όχι με όρους μονοπαραγοντικής αναγωγής ενός αποτελέσματος σε μια ξεκάθαρη αιτία. Στην δεύτερη περίπτωση λοιπόν, που αφορά και εμάς, η βία χτίζεται και εγγράφεται μέσα στην δομή, ενώ εκδηλώνεται με την άνιση κατανομή ισχύος και την κατά συνέπεια, διαμόρφωση άνισων ευκαιριών ζωής (Galtung, 1969:171). Η βία λοιπόν που χαρακτηρίζεται από την απουσία της σχέσης, δηλαδή της άμεσης και προφανούς σύνδεσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μπορεί να προκύπτει και να γεννιέται μέσα στην δομή. Η δομική βία λοιπόν, είναι η βία που εγγράφεται στα εσωτερικό και στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του συστήματος. Προκειμένου να μιλήσουμε για την δομική βία θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τους συγκεκριμένους ή περισσότερο αφηρημένους μηχανισμούς με τους οποίους ή μέσω των οποίων εμφανίζεται και ενεργοποιείται. Όπως είναι φανερό, η συνθήκη της δομικής βίας συνδέεται πάντα με το ζήτημα της κατανομής των πόρων και της ισχύος. Ειδικότερα αυτό που προηγείται πάντα είναι η κατανομή της ισχύος, κατά κανόνα άνιση, σε ένα πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα ή δομή, η οποία στην συνέχεια θα ρυθμίσει και θα καθορίσει την άνιση κατανομή των πόρων. Για αυτόν τον λόγο ο Galtung δηλώνει πως έναντι του όρου δομική βία πολλές φορές πρέπει να χρησιμοποιείται ο όρος κοινωνική αδικία. Μια τέτοια κατάσταση, ανισότητας ουσιαστικά, μπορεί να εμφανιστεί σε ένα φάσμα διαβαθμίσεων, ανάλογα το κοινωνικό σύστημα στο οποίο αναφερόμαστε. Γενικά η ισχύς της, και οι επιπτώσεις, επιτείνονται περαιτέρω εάν για παράδειγμα τα άτομα με χαμηλό εισόδημα π.χ., έχουν και χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, υγείας κ.ο.κ, όπως συχνά συμβαίνει, καθώς αυτές οι διαστάσεις τείνουν να είναι έντονα συσχετιζόμενες εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο είναι προσδεμένες μεταξύ τους στην κοινωνική δομή (Galtung, 1969:171). Το σημαντικό σημείο εδώ είναι πως όταν οι άνθρωποι πεινάνε, στερούνται το νερό ή όταν πεθαίνουν από μια ασθένεια της οποίας η θεραπεία υπάρχει, ενώ την ίδια στιγμή αυτό θα ήταν αντικειμενικά αποφευκτέο, τότε σαφώς διαπράττεται βία, ανεξάρτητα από το εάν μπορεί να διαβαστούν και να ανασυγκροτηθούν ξεκάθαρα οι αλληλουχίες που συνδέουν το υποκείμενο με την δράση και το αντικείμενο, όπως για παράδειγμα ισχύει σήμερα με στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οργάνωσης της οικονομίας. «Ένα

επιπλέον χαρακτηριστικό της δομικής βίας είναι ότι το “αντικείμενο” της, μπορεί να μην διαμαρτυρηθεί ποτέ για αυτή καθώς μπορεί να έχει προδιαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, καταλήγοντας να πιστεύει πως πρόκειται για μια φυσιολογική συνέχεια των πραγμάτων» (Galtung, 1969:172). Θα μπορούσε επομένως κάποιος, ποτέ να μην συνειδητοποιήσει ούτε την παρουσία της αλλά ούτε και τα αποτελέσματα της και μάλιστα συνήθως κάτι τέτοιο αναμένεται να συμβεί γι’ αυτό και αυτή η διάσταση είναι πολύ σημαντική όταν μιλάμε για φαινόμενα δομικής βίας και κυρίως ως προς το ερευνητικό μέρος της εργασίας μας.

Προχωρώντας σε ένα γενικότερο σχήμα και ενώ η φυσική-προσωπική βία γίνεται κατανοητή ως δυναμική κατηγορία και συνήθως συσχετίζεται άμεσα με την ιδέα της αλλαγής (αρνητικής κατά βάση), η δομική βία γίνεται κατανοητή ως στατική και σιωπηρή ακριβώς γιατί οργανώνεται και αναπτύσσεται στην βάση συστημικών χαρακτηριστικών. Περισσότερο δηλαδή την αντιλαμβανόμαστε σαν κάτι που υποδηλώνει σταθερότητα εφόσον αναφέρεται και εγγράφεται σε ένα σύστημα ενώ από την άλλη η φυσική βία γίνεται αντιληπτή ως ένα φαινόμενο που υπόκειται σε διαβαθμίσεις μέσα στον χρόνο. Μάλιστα ο Galtung (1969:172), παρομοιάζει την δομική βία, ως προς τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή με τον αέρα που αναπνέουμε, για να τονίσει το πως φυσικοποιείται τελικά η παρουσία της, ενώ αντίθετα η φυσική βία όπως μας λέει μοιάζει περισσότερο με τα κύματα που ταραάζουν μια ήρεμη θάλασσα.

Στην συνέχεια, η πέμπτη διάκριση που κάνει ο Galtung, αφορά το ζήτημα της πρόθεσης σε σχέση με την πράξη της βίας, διακρίνεται έτσι με βάση αυτό το κριτήριο, η βία που είναι σκόπιμη και επιθυμητή, εκείνη η πράξη βίας που επιδιώκεται εκούσια ως τέτοια, από αυτήν που είναι ακούσια (Galtung, 1969:171). Αυτή η διάκριση βέβαια όπως είναι προφανές, έχει σημασία όταν χρειάζεται να καταλογίσουμε την ευθύνη ωστόσο αν επικεντρωνόμασταν στο επίπεδο των προθέσεων θα έβγαινε πολύ εύκολα έξω από το σχήμα η δομική βία. Η τελευταία διάκριση τώρα, αφορά την πιο παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε δύο επίπεδα βίας, δηλαδή ανάμεσα στην προφανή και έκδηλη βία και την λανθάνουσα ή με άλλα λόγια κρυμμένη βία (Galtung, 1969:172). Όσον αφορά το πρώτο είδος μπορεί πάντα να είναι παρατηρήσιμο εξαιτίας της ξεκάθαρης και υλικής μορφής που λαμβάνει. Από την άλλη, υπάρχει λανθάνουσα βία όταν η κατάσταση είναι τόσο ασταθής ή ρευστή

που οι πραγματικές δυνατότητες του κάθε ατόμου μειώνονται πολύ εύκολα εξαιτίας της σύγκυσης που επικρατεί. Αυτή η μορφή της βίας προϋποθέτει δηλαδή, μια κατάσταση ασταθούς ισορροπίας που αναγκαστικά συνεπάγεται ότι οι πραγματικές δυνατότητες των ατόμων δεν προστατεύονται επαρκώς από τον αποπροσανατολισμό και την μετέπειτα επιδείνωση των επιπτώσεων αυτής της σύγκυσης, μέσω των μηχανισμών που θα ήταν υπεύθυνοι γι' αυτό (Galtung, 1969:172).

Προκειμένου τώρα να καταστεί ίδια η κατηγορία της δομικής βίας λιγότερο αφηρημένη, ο Galtung προσπαθεί να εντοπίσει μηχανισμούς που σχετίζονται με το φαινόμενο αυτό με έναν σταθερό τρόπο. Οποιαδήποτε σχέση ενέχει την βία ουσιαστικά είναι ανάγκη να προσεγγιστεί ως μια παραγωγική σχέση με ότι και αν αυτό συνεπάγεται. Υποστηρίζει πως αν εκκινήσουμε από την παραδοχή πως η γενική φόρμουλα πίσω από την έννοια της δομικής βίας είναι η ανισότητα, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο διαμοιράζεται η ισχύς και η δύναμη εντός του συστήματος ή της δομής, τότε μπορούμε να υποθέσουμε πως μέσω αυτής της συλλογιστικής θα μπορούσε να μετρηθεί και η ίδια η ανισότητα (Galtung, 1969:175). Η ανισότητα τώρα με την σειρά της μοιάζει να έχει μεγάλη ανθεκτικότητα στο χρόνο και αν αυτό συμβαίνει, αν δηλαδή μπορούμε να εντοπίσουμε κοινωνικά συστήματα τα οποία σταθερά στο χρόνο παράγουν κοινωνικές ανισότητες, τότε κατ' ακολουθία μπορούμε να αναρωτηθούμε και ποιοί παράγοντες συσχετίζονται σταθερά με την εγκαθίδρυση και την ύπαρξη αυτών των ανισοτικών συνθηκών ζωής αλλά και ποιοί τείνουν να την διατηρούν και να την παράγουν στο εσωτερικό της δομής (Galtung, 1969:175). Προκειμένου όμως να μπορέσουμε να αναλύσουμε μια κοινωνική δομή, ή μια οποιαδήποτε δομή, θα πρέπει αρχικά να ορίσουμε την δομή. Έτσι αρχικά ο Galtung μας λέει, πως αυτό που θα πρέπει να σκεφτούμε είναι τα μέρη από τα οποία αποτελείται η δομή. Οι δρώντες λοιπόν, τα άτομα, επιδιώκουν σκοπούς και είναι οργανωμένοι σε συστήματα με την έννοια της αλληλεπίδρασης και της διάδρασης. Ο συνδυασμός των συστημάτων αυτών, δηλαδή των συστημάτων της διάδρασης για έναν δεδομένο αριθμό δρώντων, μπορεί να ονομαστεί δομή (Galtung, 1969:175). Στο εσωτερικό της δομής στην συνέχεια, ο κάθε δρών αναπτύσσει την δράση σε διαφορετικά επίπεδα και συστήματα και η δράση του αυτή με την σειρά της μπορεί να κατατάσσεται ανάλογα με την επίδοση και την πρόσβαση που έχει στα διάφορα επίπεδα του συστήματος ή της δομής. Στο εσωτερικό όλων των συστημάτων υπάρχει όπως είπαμε αλληλόδραση και όποτε αυτό συμβαίνει, κάποια αξία ανταλλάσσεται με

κάποιο τρόπο. Εάν λοιπόν το σύστημα ή τα συστήματα της διάδρασης που συγκροτούν την δομή, χαρακτηρίζονται από διάρκεια στον χρόνο, μπορεί να θεωρήσουμε πως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σταθερό σύστημα οργανωμένης κατανομής που οδηγεί σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, και τότε μπορεί να εξετασθεί ο τρόπος με τον οποίο η εκάστοτε “αξία” διαμοιράζεται στο εσωτερικό του (Galtung, 1969:176). Τόσο η κατηγορία της δομής όσο και αυτή του δρώντα στο εσωτερικό της λαμβάνουν αρκετά ευρύ περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα για παράδειγμα ένα κράτος θα μπορούσε να θεωρηθεί και δομή αλλά και δρών στο εσωτερικό ενός συστήματος κρατών, όπως θα ήταν για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η βασική τώρα διάκριση που θα μπορούσε να γίνει όσον αφορά την δομή και τα συστήματα που την συναπαρτίζουν, αφορά όπως είναι αναμενόμενο το τρόπο με τον οποίο κατανέμεται και διαμοιράζεται η “αξία” και εφόσον όπως είπαμε, η γενική φόρμουλα πίσω από την συλλογιστική της δομικής βίας είναι η ανισότητα, τότε η διάκριση γίνεται ανάμεσα σε συστήματα που μέσω της κατανομής των αξιών υποστηρίζουν και τείνουν προς την ισότητα (egalitarian) και σε συστήματα που τείνουν προς την αντίθετη κατεύθυνση (inegalitarian) (Galtung, 1969:176).

Ο Galtung αναφέρει έξι παράγοντες που συσχετίζονται σταθερά με την παραγωγή ανισοτήτων και την ύπαρξη και ενίσχυση της δομικής βίας, παράγοντες που μπορούν να θεωρηθούν μηχανισμοί της δομικής βίας.

1. Γραμμική σειρά κατάταξης : η κατάταξη και η ιεράρχηση των δρώντων είναι απόλυτα ολοκληρωμένη και παγιωμένη, ώστε δεν αφήνει καμία αμφιβολία για το ποιός είναι ανώτερος σε κάθε ζεύγος δρώντων.
2. Όλοι οι δρώντες συνδέονται , αλλά μόνον με έναν τρόπο, σαν να υπάρχει μόνο ένα σωστός τρόπος για την μεταξύ τους διάδραση.
3. Συσχετισμός ανάμεσα στην κατάταξη και την κεντρικότητα : δηλαδή να υφίσταται ανάλογη σχέση ανάμεσα στα δύο, όσο υψηλότερα βρίσκεται ένας δρών στην κατάταξη τόσο κεντρικότερη να είναι και η θέση του εντός του συστήματος και του δικτύου αλληλόδρασης.
4. Αντιστοιχία ανάμεσα στα συστήματα : τα δίκτυα που αλληλεπιδρούν να είναι δομικά ίδια.

5. Ευθυγράμμιση και αρμονία ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα κατάταξης και επιδόσεων των δρώντων : αν ένας δρών βρίσκεται ψηλά στο ένα σύστημα τείνει να είναι ψηλά και σε άλλα που συμμετέχει.
6. Αντιστοιχία ανάμεσα σε υψηλά επίπεδα κατάταξης (της δράσης) και σε υψηλά επίπεδα δράσης.

Οι μηχανισμοί αυτοί μπορούν να εξετασθούν με βάση την παρουσία τους ή την απουσία τους. Συνολικά μη γραμμικές και περισσότερο πυραμιδικές μορφές κατάταξης των δρώντων και των επιδόσεων τους, επιτρέπουν μεγαλύτερη ελευθερία, ελαστικότητα και κινητικότητα εντός της δομής (Galtung, 1969:176). Όλα τα κοινωνικά συστήματα έχουν την τάση να διαμορφώνουν τέτοιους μηχανισμούς, εκτός και, αν σταθερά εμποδίζονται ή περιορίζονται από το να το κάνουν. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως και αυτή που αφορά εμάς, οι δρώντες αρχικά περιορίζονται, ακριβώς εξαιτίας της ύπαρξης των μηχανισμών αυτών, καθώς ο καθένας μπορεί να δράσει σε συγκεκριμένα επίπεδα και μέχρι ένα ορισμένο βαθμό, με μια προδιαγεγραμμένη αποτελεσματικότητα ή αναποτελεσματικότητα με άλλα λόγια, και έπειτα υποβαθμίζονται όχι μόνο σχετικά με την δυνητική διάσταση των πραγμάτων, αλλά πολλές φορές κάτω από το όριο της επιβίωσης. Το ίδιο το σύστημα μοιάζει να τους στερεί τις ευκαιρίες και την δυνατότητα να οργανώσουν και να πραγματώσουν την δύναμη τους, είτε πρόκειται για την αγοραστική δύναμη, είτε μιλάμε για αποκλεισμό από την ψήφο, είτε για οποιαδήποτε άλλο δικαίωμα και δυνατότητα που αποκλείεται ουσιαστικά από μια πραγματικότητα της οποίας είναι με αντικειμενικούς όρους μέρος. Οι δρώντες υποβαθμίζονται επειδή το ίδιο το σύστημα τους υποβαθμίζει (Galtung, 1969:176). Σε επίπεδο σωμάτων, το αποτέλεσμα της δομικής βίας και του δομικού αποκλεισμού γίνεται πιο εύκολα ορατό, για παράδειγμα όταν κάποιος δεν μπορεί να τραφεί, δεν έχει πρόσβαση στο σύστημα υγείας, ή όταν μια γυναίκα κακοποιείται σε μια κοινωνία όπου η κατωτερότητα των γυναικών θεωρείται δεδομένη. Πολλές φορές όμως η δομική βία δεν γίνεται ορατή για πολλούς λόγους, προσλαμβάνεται περισσότερο ως ψυχολογική βία. Ωστόσο σύμφωνα με τον Galtung, αυτό που πάντα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας είναι ότι διαφορετικά μέσα οδηγούν πολλές φορές στο ίδιο αποτέλεσμα (Galtung, 1969:176).

1.3 Συζήτηση γύρω από την έννοια της δομικής βίας- κάποια σημαντικά ζητήματα και προεκτάσεις

Αφού έχουμε παρουσιάσει το σχήμα του Galtung που αφορά στους διάφορους τύπους της βίας και την συλλογιστική της δομής, θα σταθούμε στην έννοια της δομικής βίας και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε κάποια κρίσιμα ζητήματα που σχετίζονται με την υιοθέτηση αυτής της οπτικής. Η επιλογή που κάνουμε, το αναφερθούμε δηλαδή στα δομικά χαρακτηριστικά του φαινομένου οδηγεί σε κάποιες αναγκαστικές συνεπαγωγές, τις οποίες δεν θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε.

Όπως είπαμε όταν δεν υπάρχει ή δεν μπορεί να αναγνωριστεί το υποκείμενο της βίαιης δράσης ή όταν δεν μπορούμε να εντοπίσουμε την αφετηριακή αιτία ενός αποτελέσματος τότε μπορούμε να μιλάμε για έμμεση ή δομική βία. Η βία δηλαδή η οποία εγγράφεται στο σύστημα, ξεδιπλώνεται από διαφορετικά σημεία του, εδράζεται σε ένα πλέγμα εξουσιαστικών μηχανισμών, μπορεί να αφορά σε κάποια περίπτωση πιο ξεκάθαρα π.χ. την οικονομική σφαίρα, όπως για μας η ανεργία, ή μπορεί να λαμβάνει μια μορφή βιοπολιτικής, δηλαδή πολιτικής που στοχεύει στην διαχείριση και τον κανονιστικό έλεγχο σωμάτων, ή ακόμα σε μια ακόμη πιο επιμεριστική λογική θα μπορούσε να αφορά ζητήματα φύλου και ταυτότητας. Πρόκειται με άλλα λόγια για μια πολύ ευρεία κατηγορία, που από την στιγμή που συγκροτείται ως τέτοια, βοηθάει ακριβώς στην επισήμανση αυτής της πολυμορφίας και πολυπλοκότητας, στην ανάδειξη τόπων ή σημείων που λειτουργούν ως καθρέφτες μιας ευρύτερης κατάστασης. Συνήθως η βία συλλαμβάνεται σαν κάτι που προέκυψε χωρίς ιστορία ή χωρίς συγκεκριμένη γεωγραφία. Όπως όμως ήδη έχουμε δείξει η βία δεν μπορεί να αναλυθεί παρά μόνο εντός των συμφραζομένων της. Έτσι ίσως θα μπορούσαμε να πούμε πως η συλλογιστική της δομικής βίας, μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της βίας με όρους στιγμής και με αυτόν τον τρόπο μας βοηθά στο να συλλάβουμε τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του φαινομένου (Springer, 2012: 137) . Κάνοντας μια μικρή παρένθεση να πούμε επίσης πως η συλλογιστική που αφορά την στιγμή πέρα από το κομμάτι της θεωρίας συνδέεται και με το ερευνητικό κομμάτι των συνεντεύξεων, η κάθε συνέντευξη αλλά και όλες μαζί θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στην ιδέα της στιγμής. Όταν χρησιμοποιούμε λοιπόν την ιδέα της δομικής βίας, όταν προσπαθούμε να κατανοήσουμε την βία ως στιγμή και να συνειδητοποιήσουμε επαρκώς την αποσπασματικότητα της ως προς τον χώρο, τον

τρόπο, τον χρόνο, τα επιμέρους χαρακτηριστικά και τα διαφορετικά αποτελέσματα της μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πολυπλοκότητα της διαδικασίας με μεγαλύτερη ακρίβεια. Η στιγμή δεν είναι μια στατική εικόνα αλλά είναι δυναμική, κινείται. Αυτό σημαίνει με τα λόγια του Agamben (2003:18), πως «η στιγμή καθαυτή δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συνέχεια του χρόνου, ένα καθαρό όριο που συνέχει και συνάμα διαιρεί παρελθόν και μέλλον.». Έτσι μέσω της ανάλυσης και της έρευνας μπορούμε να εξερευνήσουμε τις αναφορές και τις συνδέσεις της με το παρελθόν όσο και με το μέλλον, τις μελλοντικές συνεπαγωγές της που ήδη εγγράφονται στην στιγμή, όπως τα χαρακτηριστικά μια δομής εγγράφονται σε αυτήν την στιγμή της γέννησης και συγκρότησης της. Η θεωρία του αστάθμητου υλισμού του Louis Althusser(1982) κατά την οποία πριν την ανάδυση ενός κόσμου δεν υπάρχει τίποτα, αμφισβητείται ακόμα και ίδια η ύπαρξη των στοιχείων, όμως τα στοιχεία του κόσμου αυτού που θα αναδυθεί βρίσκονταν, προϋπήρχαν απομονωμένα, από πάντα ίσως δίνει μια χρήσιμη προοπτική στο ζήτημα που εξετάζουμε. Μας βοηθά να διαχωρίσουμε τις κοινωνικές συνθήκες ως θεωρητικοί, εξασφαλίζοντας όμως ταυτόχρονα, την επαρκή συνειδητοποίηση από μέρος μας του πως το αντικείμενο μελέτης, οι υπάρχουσες, ορισμένες και συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, είναι συνδεδεμένες με, και έχουν καθοριστεί και μορφοποιηθεί από, άλλες κοινωνικές σχέσεις με το δικό τους παρελθόν και μέλλον .

Επανατοποθετώντας τώρα την συζήτηση στην θεωρία της δομικής βίας του Galtung, θα αναφερθούμε σε δύο βασικά ζητήματα που προκύπτουν από την υιοθέτηση της και τα οποία δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε. Το πρώτο αφορά την εν γένει υιοθέτηση του σχήματος από κάποιον ερευνητή, πρόκειται κατά μια έννοια για το πως νοηματοδοτείται η δομή από τον ίδιο τον ερευνητή και επιστήμονα και συνακόλουθα τι επιστημολογικές επιλογές και τοποθετήσεις που ενδέχεται να συνεπάγεται. Το δεύτερο ζήτημα αφορά στο αντικείμενο της δομικής βίας και στο τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται στο θεωρητικό σχήμα του Galtung.

Αρχικά όσον αφορά το πρώτο θέμα, η θεωρία της δομικής βίας, όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο μέρος, συγκροτείται γύρω από ιδέα της ανισότητας και της κοινωνικής αδικίας, αν και με σχετικά ουδέτερους όρους καθώς ο ίδιος ο συγγραφέας θεωρεί πως η συσχέτιση των όρων και της θεωρίας με συγκεκριμένα πολιτικά προγράμματα θα συσκότιζε εν τέλει ή και θα μπλόκαρε τον επιθυμητό προσανατολισμό προς την επίτευξη του τελικού και ολικού στόχου που είναι αυτός

της ειρήνης. Ακόμα όμως και έτσι, διατηρώντας κάποιες “αποστάσεις”, μπορούμε παρόλα αυτά να δούμε πως και εδώ υπνοείται πως η ανισότητα γεννά βία, η βία στην συνέχεια γεννά ακόμη μεγαλύτερες ανισότητες. Εάν θέλουμε να αποδυναμώσουμε οπότε αυτά τα δύο, πρέπει να προσεγγίσουμε την ανισότητα και την βία σαν να είναι ένα κλειστό και επανατροφοδοτούμενο σύστημα (Springer, 2012: 139). Να υιοθετήσουμε δηλαδή ίσως μια προσέγγιση η οποία συμπεριλαμβάνει την νεοφιλελευθεροποίηση ως υπαρκτή πραγματικότητα, η οποία θεμελιώθηκε ως οικονομικά κυρίαρχη τάξη μέσω της δομικής βίας της ανεργίας ή της απειλής της. Να συγκρατήσουμε δηλαδή στο μυαλό μας αυτό το βασικό επιχείρημα που υποστηρίζει και ο P. Bourdieu (1998:85), πως εντός της νεοφιλελεύθερης οικονομικής οργάνωσης και σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης των αγορών και ενώ βασικό χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου της καπιταλιστικής οργάνωσης, είναι μια χωρίς προηγούμενο κινητικότητα του κεφαλαίου, διαμορφώνονται συνθήκες που αντιστοιχούν στους νόμους της ζούγκλας. Αναδύεται ένας δαρβινικός κόσμος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την πάλη και τον ανταγωνισμό όλων προς όλους. Για την οριστική εγκαθίδρυση και επιτυχία όμως αυτού του κόσμου, απαιτείται ουσιαστικά μια συνολική απορρύθμιση σε όλους τους τομείς και φυσικά στον εργασιακό τομέα. Η εξατομίκευση στις διαδικασίες πρόσληψης, στο καθεστώς εργασίας με την εισαγωγή της ελαστικότητας και με ότι αυτή συνεπάγεται, στην αμοιβή κ.ο.κ, αποτελούν ενδείκτες μιας συνολικής πραγματικότητας που στηρίζεται στην ανασφάλεια και την αστάθεια. Για την οριστική θεμελίωση και εγκαθίδρυση όμως του κόσμου αυτού, απαιτείται η ολοκλήρωση όλων των ρυθμίσεων που προκαλούν και ταυτόχρονα παράγουν την αστάθεια και την ανασφάλεια αλλά απαιτείται και η ύπαρξη ενός “αποθεματικού στρατού” από εργαζόμενους υπάκουους απέναντι στο καθεστώς εργασίας τους. Τα άτομα αυτά διαμορφώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά, προκειμένου να μπορούν να ενταχθούν και ανταπεξέλθουν σε αυτόν τον κόσμο, μέσα από την επαφή τους με αυτές τις διαδικασίες που σχετίζονται με την εγκαθίδρυση της ανασφάλειας όπως επίσης και από την μόνιμη απειλή της ανεργίας. Η θεμελίωση τώρα αυτής της οικονομικής τάξης κάτω από την ταμπέλα της ελευθερίας, είναι το αποτέλεσμα της δομικής βίας της ανεργίας. *«Η συνθήκη της αρμονικής λειτουργίας του ατομικιστικού μικροοικονομικού μοντέλου είναι ένα μαζικό φαινόμενο υπό την ύπαρξη ενός αποθεματικού στρατού ανέργων.»* Το στίγμα της ανεργίας λοιπόν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εγγενές στο καπιταλισμό και θα ήταν αδύνατο να

αποσυνδέσουμε αυτή την προβληματική από το ζήτημα της ανεργίας καθώς δίνει και μια άλλη διάσταση στην ίδια την ατομική εμπειρία της ανεργίας. Χωρίς την προοπτική λοιπόν που μας προσφέρει η Μαρξική Πολιτική Οικονομία ίσως διατρέχουμε τον κίνδυνο να υποβαθμίσουμε την πραγματικότητα του καπιταλισμού και τα συγκείμενα της, δηλαδή την δομική φτώχεια, την ανισότητα και την εγκαθίδρυση διαφορετικών γεωγραφιών βίας, σαν να ήταν κάτι ξένο, κάτι νέο και άγνωστο που υπάρχει εκεί έξω (Springer, 2008: 1522). Η δύναμη του καπιταλισμού και κατ' επέκταση του νεοφιλελευθερισμού, έγκειται στην διαμόρφωση τέτοιων αστερισμών από εμπειρίες, που υπερβαίνουν τον χώρο, και με το να αφαιρούμε αυτή την διάσταση ή με το να την θεωρούμε μια απατηλή πραγματικότητα, είναι σαν να εξασφαλίζουμε ένα ακόμη πιο βίαιο μέλλον (Springer, 2008: 1522). Η έννοια της δομικής βίας είναι χρήσιμη ακριβώς γιατί μας προσανατολίζει προς την βίαιη φύση του νεοφιλελευθερισμού. *«Η βία είναι κάτι περισσότερο από μια απλή αλληλουχία γεγονότων, είναι ένα μοτίβο που επαναλαμβάνεται, ήδη ενσωματωμένο ως στοιχείο και μέρος μιας ευρύτερης δομής ή συστήματος που βασίζεται στην ανισότητα»* (Springer, 2012: 136-143). Επίσης, πάλι εντός της ίδιας συλλογιστικής, όπως σημειώνει ο P. Farmer (2004:307), η ιδέα της δομικής βίας συνεισφέρει στην μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας ακριβώς επειδή φέρνει στο επίκεντρο τους μηχανισμούς καταπίεσης. Η καταπίεση αυτή είναι το αποτέλεσμα πολλών συνθηκών, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούν ουσιαστικά την συνείδηση, καθώς τελικά κατηγορείται το άτομο ως αναποτελεσματικό. Έτσι ο καταπιεστικός μηχανισμός πάντοτε συμπληρώνεται από ένα υλικό αλλά και συμβολικό επίπεδο (Farmer, 2004:307). Κατ' επέκταση κάτι τέτοιο συνεπάγεται πως και οι όποιες επιπτώσεις και αποτελέσματα της ύπαρξης της δομικής βίας αναμένουμε να αποκρυσταλλώνονται και στα δύο αυτά επίπεδα, όπως θα δούμε στην συνέχεια και σχετικά με τα αποτελέσματα της έρευνας μας.

Το δεύτερο τώρα θέμα που χρειάζεται να συζητήσουμε αφορά στην θέση και τα περιθώρια που μοιάζει το θεωρητικό σχήμα του Galtung να δίνει στο αντικείμενο της δομικής βίας και άρα στο, κάνοντας ένα μικρό άλμα, στο **υποκείμενο** της έρευνας μας. Μοιάζει λοιπόν ο Galtung να υποστηρίζει ότι η δομή προκαθορίζει τη θέση των ατόμων που ανήκουν σε συγκεκριμένες ομάδες και κοινωνικές τάξεις. Με τη σειρά τους τα άτομα εκείνα που εξαναγκάζονται σε συγκεκριμένες καταστάσεις ή ρόλους, και των οποίων οι επιλογές είναι προκαθορισμένες από τη δομή, και δεν είναι

αποτέλεσμα δικής τους επιλογής, είναι τα αντικείμενα της δομικής βίας. Σε αυτό το σημείο λοιπόν φαίνεται πολύ χρήσιμη η παρατήρηση που πραγματοποιεί ο K. Parsons στο άρθρο του , Three conditions for Comprehensive Conceptions of Violence σχολιάζοντας το θεωρητικό σχήμα στο οποίο αναφερόμαστε. Σημειώνει λοιπόν, πως ο Galtung δίνει την αίσθηση πως η ύπαρξη ή μη της δομικής βίας , της έμμεσης δηλαδή και χωρίς ξεκάθαρης πρόθεση βίας, μπορεί να είναι ανεξάρτητη από οποιοδήποτε είδος φυσικής υποκειμενικής εμπλοκής και δραστηριότητας. Οι δυνάμεις αυτές, που επιδρούν στα υποκείμενα μέσω των μηχανισμών κατανομής των πόρων και της δύναμης, προκαθορίζουν τα αποτελέσματα ενός μεγάλου φάσματος δραστηριοτήτων. Παρόλα αυτά όταν διεξάγουμε εμπειρική έρευνα και προσπαθούμε να αναλύσουμε το πώς τα υποκείμενα έχουν μορφοποιηθεί από την δομή και πως αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους αλλά και με τις δομές που τα περιβάλλουν και οργανώνουν τις δραστηριότητες τους, γίνεται ξεκάθαρο πως η βία σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή με βάση τη διχοτομία άμεση/ έμμεση. Η έμμεση και δομική βία δεν πρέπει να γίνεται κατανοητή ως a priori συνθήκη ανεξάρτητη από τις δράσεις των υποκειμένων, αλλά και οι συνθήκες της δομικής βίας με την σειρά τους υπόκεινται και υπάγονται στις πράξεις των υποκειμένων και στο κατά πόσο ενεργοποιείται ή όχι κάποια μορφή αναδραστικότητας. Η ανθρώπινη δυνατότητα δεν υπάγεται απλά χωρίς περιορισμούς σε μια δομή, αλλά περισσότερο τα μεμονωμένα άτομα αντιμετωπίζουν τους δομικούς περιορισμούς να μεν ως δυνάμεις εκτός της επιλογής τους, αλλά παράλληλα μπορούν να επηρεάσουν και να δράσουν και τα ίδια αλλάζοντας την δομή και κατ' ακολουθία να περιορίσουν τις συνέπειες των δομικών περιορισμών που απορρέουν από αυτή. Άρα σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να θεωρήσουμε πως είναι ή θα μπορούσε να είναι μονόδρομη η άσκηση επιρροής καθώς και τα άτομα έχουν την δυνατότητα να δράσουν και άρα να ασκήσουν επιρροή στην δομή. Έτσι για παράδειγμα η βία της δομικής φτώχειας δεν είναι απλά αναπόφευκτη συνθήκη για ορισμένες τάξεις ή ομάδες, αλλά και η ίδια υπόκειται στις θετικές και αρνητικές ενέργειες όλων όσων εντάσσονται και δραστηριοποιούνται στη δομή, και αυτών που τη βιώνουν και αυτών που δεν τη βιώνουν. Έτσι ανοίγει τόσο κατηγορία της ευθύνης ως προς την υπαιτιότητα και την πρόθεση αλλά και ως προς την αντίσταση και την αλλαγή. Το ζητούμενο είναι να μπορεί να καταστεί δυνατή μια ρωγμή στο κλειστό αυτό πλαίσιο που αντιστοιχεί στην δομή, τους δομικούς περιορισμούς και τη δομική βία.

Διαφορετικά η αντίληψη μας θα ήταν απόλυτα μηχανιστική και θα αποκλείονταν η οποιαδήποτε αυτοαναφορική εμπλοκή και η σημασία της. Μόνο μια τέτοια δυνατότητα μπορεί να αντιστοιχεί στην κατηγορία της αντίστασης. Το σημείο αυτό για μας είναι πολύ σημαντικό γιατί αφορά με άμεσο τρόπο τα ερευνητικά μας ερωτήματα όπως θα δείξουμε με αναλυτικό τρόπο στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

2 Ανεργία - Εμπειρία - Ταυτότητα

2.1 Ανεργία

Όπως έχουμε εκτενώς συζητήσει μέχρι στιγμής, η βία δεν μπορεί να θεωρηθεί έννοια, δεν θα μπορούσε να εγκλειστεί σε έναν μονοδιάστατο ορισμό. Ως όρος πάντοτε παραπέμπει σε ένα πλήθος από μορφές για τις οποίες θα ήταν αδύνατο να εντοπίσουμε έναν κοινό παρονομαστή. Έτσι λοιπόν θεωρούμε πως δεν υπάρχει βία, παρά εν καταστάσει και άρα η βία υπάρχει μόνο εντός κάποιου ορισμένου πλαισίου. Στο πρώτο μέρος λοιπόν αυτής της εργασίας προσπαθήσαμε να δείξουμε πως θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε και να δούμε την ανεργία ως μια μορφή δομικής βίας, ως μια μορφή βίας δηλαδή, που απορρέει από και ταυτόχρονα εγγράφεται στα ίδια τα χαρακτηριστικά του συστήματος. Με άλλα λόγια η βία χτίζεται μέσα στην δομή και εμφανίζεται ως άνιση κατανομή δύναμης, πόρων και ευκαιριών ζωής. Η βία για μας θα γίνεται κατανοητή ως, η αιτία της διαφοράς ανάμεσα στο πραγματικό και το δυνητικό και εφόσον μιλάμε για την συνθήκη της ανεργίας, ανάμεσα στις δυνατότητες ο άνεργος θα μπορούσε να έχει και σε αυτό που τελικά συμβαίνει. Η δομική βία της ανεργίας είναι αυτή που τροφοδοτεί και αυξάνει την απόσταση αυτή, όπως επίσης παρεμποδίζει την μείωση της. Ξεκινώντας λοιπόν την συζήτηση γύρω από την κατηγορία και την έννοια της ανεργίας, τώρα θα αναφερθούμε στα βασικά θεωρητικά ζητήματα και έννοιες που θα μας απασχολήσουν και στο ερευνητικό μέρος. Θα παρουσιάσουμε το γενικό πλαίσιο υπό το οποίο ερευνάται. Θα ξεκινήσουμε λοιπόν από το ζήτημα του ορισμού της ανεργίας. Ο ορισμός της ανεργίας, όπως διαμορφώθηκε από τον International Labor Organization το 1954, ορίζει πως οι άνεργοι είναι άτομα χωρίς εργασία, διαθέσιμα για δουλειά και ενεργά ως προς την αναζήτηση αυτής. Πρόκειται όπως είναι προφανές ήδη από την πρώτη ματιά για έναν αρκετά στενό ορισμό, με αποφαιτικό περιεχόμενο ως προς τα χαρακτηριστικά του ανέργου, που καταλήγει να υποβαθμίζει την εμπειρία της ανεργίας. Παράλληλα ο ορισμός αυτός μοιάζει να ανταλλά μια στατικότητα που δεν λαμβάνει υπόψη της πως, τόσο η εργασία όσο και η ανεργία, είναι πολιτισμικές κατηγορίες, με δυναμικό περιεχόμενο, το οποίο εξαρτάται και διαμορφώνεται από το εκάστοτε ιστορικό, πολιτισμικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο, γεγονός που συνεπάγεται πως αναλόγως μεταλλάσσεται τόσο το περιεχόμενο της ίδιας της

εμπειρίας από το άτομο, το βίωμα δηλαδή, όσο και η ακόλουθη νοηματοδότηση του, τόσο από τον άνεργο όσο και από την κοινωνία συνολικά. Η ανεργία γενικά ως κατηγορία και ως έννοια συνήθως γίνεται κατανοητή με αρνητικό τρόπο, ως μια ελλειμματική κατάσταση. Με άλλα λόγια αυτό που καταλαβαίνουμε όλοι όταν αναφερόμαστε σε αυτήν την συνθήκη είναι, πως είναι μια κατάσταση που βασικά χαρακτηρίζεται από την απουσία της εργασίας. Η ανεργία έτσι μοιάζει να είναι το πρόβλημα που πρέπει να λυθεί από την εργασία και η αξιολογική αυτή τοποθέτηση διαπερνά όλη την θεωρία (Boland, 6 Griffin,2015:2).

Προχωρώντας θα αναφερθούμε σε κάποια παραδείγματα ερευνών προκειμένου να φωτίσουμε τις διάφορες πλευρές της εμπειρίας της ανεργίας. Δεν θα επιχειρήσουμε παρόλα αυτά μια πλήρη βιβλιογραφική επισκόπηση καθώς αυτό θα ήταν περιττό για τις ανάγκες αυτής της διπλωματικής εργασίας. Θα αναφερθούμε όμως σε κάποια παραδείγματα που ελπίζουμε αργότερα να ρίξουν κάποιο φως και στα δικά μας ευρήματα καθώς και να μας βοηθήσουν να αναδείξουμε με ικανοποιητικό τρόπο και το πεδίο της έρευνας μας. Το κεντρικό θεωρητικό παράδειγμα βάση του οποίου αναλύεται και ερευνάται εμπειρικά η ανεργία είναι αυτό του Deprivation Theory (Jahoda et al., 1972). Πρόκειται για μια εμπειρική έρευνα που διεξήχθη την δεκαετία του 1930 και η οποία προσπάθησε να διερευνήσει τις κοινωνιοψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας. Η έρευνα αυτή συνέδεσε την ανεργία με τις έννοιες της αποστέρησης και τα συναισθήματα της κατάθλιψης, της αποθάρρυνσης και της απάθειας (Boland,Griffin,2015:99). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας λοιπόν, η δυστυχία και η θλίψη, τα αρνητικά συναισθήματα που συνοδεύουν την απώλεια της εργασίας, οφείλονται στο γεγονός ότι η ανεργία συνεπάγεται την έλλειψη των κοινωνικών πλεονεκτημάτων της εργασίας. Συγκεκριμένα η συνθήκη της ανεργίας συνεπάγεται πρώτον την απώλεια του κοινωνικού στάτους, δεύτερον την μείωση των κοινωνικών επαφών, τρίτον την μείωση της φυσικής δραστηριότητας του ατόμου, τέταρτον την μειωμένη αίσθηση συλλογικού σκοπού και τέλος την απώλεια της δομημένης αίσθησης του χρόνου, κάτι σαν να χάνει ο χρόνος το νόημα του (Boland, Griffin,2015:2). Οι πέντε αυτές συνέπειες πέραν του ότι αποτελούν και την αρχική βάση των ερευνητικών μας υποθέσεων, αναδεικνύουν τα αίτια των ψυχολογικών συνεπειών της ανεργίας. Ωστόσο ένα ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο, είναι ποιος ακριβώς είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου η ανεργία επηρεάζει την ψυχική υγεία, ή μάλλον για ποιόν ακριβώς λόγο συνοδεύεται η ανεργία

από αρνητικά συναισθήματα και θλίψη. Ο Warr (1987) υποστηρίζει το ότι ο λόγος που βρίσκεται πίσω από τις αρνητικές συνέπειες της ανεργίας στην ψυχική κατάσταση του ατόμου, είναι το γεγονός ότι ο άνεργος δεν δύναται πλέον να βιώσει εννέα θετικές εμπειρίες που συνδέονται με την εργασία: την ικανότητα για έλεγχο του περιβάλλοντός τους, την ικανότητα για εφαρμογή των προσωπικών δεξιοτήτων, την εξωτερικά στοχοκατευθυνόμενη συμπεριφορά, την ποικιλία ερεθισμάτων, την σταθερότητα, την οικονομική ασφάλεια, την ικανοποίηση βασικών αναγκών που επιτρέπει στο άτομο να αισθάνεται σωματικά ασφαλές, την δυνατότητα για διαπροσωπική και τέλος την εμπειρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και διατήρηση μιας αποδεκτής κοινωνικής θέσης (Paul & Moser, 2009:266). Στην συνέχεια και πιο πρόσφατα, οι Paul και Moser (2009), υποστηρίζουν πως φαίνεται να υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στο επίπεδο της ψυχικής υγείας ανάμεσα στους απασχολούμενους και τους άνεργους. Πιο συγκεκριμένα, οι άνεργοι εμφανίζουν μεγαλύτερα επίπεδα θλίψης και αισθήματα απελπισίας. Τα συμπτώματα που συνδέονται με ψυχικές διαταραχές είναι επίσης αυξημένα σε αυτή την κοινωνική ομάδα καθώς οι άνεργοι τείνουν να υποφέρουν περισσότερο αισθήματα δυστυχίας, καταθλιπτική διάθεση, άγχος, όπως επίσης και από την σωματοποίηση των συναισθημάτων αυτών και αλλά και από μειωμένο αίσθημα αυτοεκτίμησης και ικανοποίησης από της ζωή τους (Paul & Moser, 2009:278). Μάλιστα οι ερευνητές καταλήγουν στο ότι η ανεργία δεν συνδέεται απλώς με τη δυστυχία, αλλά φαίνεται να την προκαλεί (Paul & Moser, 2009:280).

Σύμφωνα επομένως με τα πορίσματα των παραπάνω ερευνών, αυτό που μοιάζει να χάνεται μαζί με την εργασία είναι κάτι πολύ μεγαλύτερο από την ικανότητα για αγορά υλικών αγαθών. Πέρα από τον οικονομικό παράγοντα, η ανεργία μοιάζει να επιφέρει ένα σημαντικό πλήγμα στην ικανότητα του ατόμου να αισθάνεται ασφαλής, ικανοποιημένος από τη ζωή και τον εαυτό του και αντικείμενο σεβασμού και θαυμασμού από τους άλλους. Αν δοκιμάσουμε να μεταφράσουμε αυτές τις έννοιες με πιο ψυχολογικούς όρους, ένα συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήγουμε είναι το γεγονός ότι η ανεργία μοιάζει να επιφέρει ένα σημαντικό πλήγμα στο αίσθημα αυτοεκτίμησης, στην ομαλή κοινωνική ζωή του ατόμου, καθώς επίσης και στην υπαρξιακή ασφάλεια που αισθάνεται κανείς όταν μπορεί να αποδώσει ένα νόημα και έναν σκοπό στη ζωή του. Η βεβαιότητα που μπορούμε να έχουμε είναι, ότι η εργασία, στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι πάντοτε ζωτικής σημασίας στοιχείο τόσο για την

δόμηση της ατομικής θετικής ταυτότητας και εικόνας του εαυτού, όσο και για το επίπεδο και την ποιότητα ζωής του ατόμου. Η απώλεια επομένως δεν φαίνεται να αφορά μόνο τη θέση εργασίας, αλλά και ένα σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας και του αυτοπροσδιορισμού του ατόμου. Το πλήγμα δεν επιφέρεται μόνο σε ένα πρακτικό επίπεδο, αλλά και σε ένα πιο συμβολικό, που αφορά μάλλον σε ψυχολογικούς μηχανισμούς παρά σε ζητήματα που λαμβάνουν υλική υπόσταση και μορφή. Ένας προφανής λόγος για τη σοβαρότητα του πλήγματος που επιφέρει η ανεργία στον ψυχισμό που δεν θα μπορούσαμε παρόλα αυτά να μην τον αναφέρουμε σχετίζεται με τις αρχές και τις αξίες του δυτικού πολιτισμού, αναφερόμαστε στην ηγεμονία του αξιακού και γνωστικού συστήματος που αναγάγει τις έννοιες της αυτοπραγμάτωσης, της οικονομικής ευμάρειας, της προσωπικής και επαγγελματικής εξέλιξης σε πρωταρχικά αγαθά. Οι αξίες αυτές αντιμετωπίζονται σχεδόν όπως οι βασικές βιολογικές ανθρώπινες ανάγκες. Έτσι *«η ζωή και η προσωπικότητα του σύγχρονου ανθρώπου είναι δομημένες πάνω στην εργασία και την οικονομική επιφάνεια. Η εργασία σε σημαντικό βαθμό συντελεί στον προσδιορισμό τόσο της ταυτότητας όσο και της εικόνας εαυτού του σύγχρονου ανθρώπου»* (Μπούρας & Λυκούρας, 2011). Επομένως πέραν του οικονομικού περιορισμού που επιβάλλει η απώλεια μιας θέσης εργασίας και των πρακτικών ζητημάτων που προκύπτουν από τη συνθήκη αυτή, μοιάζει να συνυπάρχει και μια «συμβολική κατάρρευση» του ατόμου, σε επίπεδο προσωπικής ταυτότητας. Επειδή η κατάρρευση αγγίζει ζητήματα ταυτότητας και αυτό-προσδιορισμού, με ψυχολογικούς όρους, μοιάζει να προκύπτει μια υπαρξιακή κρίση ως απόρροια της απώλειας εργασίας.

Μια άλλη διάσταση αυτού του προβλήματος σχετίζεται με την σημασία της ταυτότητας εντός του πεδίου της κοινωνικής αλληλόδρασης. Σύμφωνα με τον Jenkins(2004:15) η ταυτότητα και η παραγωγή της αντιστοιχεί στους τρόπους σύμφωνα με τους οποίους τα άτομα και οι συλλογικότητες διαχωρίζονται από άλλα άτομα και συλλογικότητες στις κοινωνικές τους σχέσεις. Είναι η συστηματική θεμελίωση και νοηματοδότηση των σχέσεων ομοιότητας και διαφοράς μεταξύ ατόμων, μεταξύ συλλογικοτήτων και μεταξύ ατόμων και συλλογικοτήτων. Αν τις λάβουμε υπόψιν μαζί καθώς μόνο έτσι μπορούν να υπάρχουν η ομοιότητα και η διαφορά είναι δυναμικές αρχές του καθορισμού της ταυτότητας, ο πυρήνας του κοινωνικού βίου (Jenkins, 2004:28). Εάν αυτό που κάνεις, όμως, υποδηλώνει και το τι είσαι, τότε το κύκλωμα της κοινωνικής αναγνώρισης αποδίδει περισσότερο

σεβασμό σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και ταυτότητες (Boland, Griffin,2015:11). Αν οπότε, η αναγνώριση σε αρχικό επίπεδο συνδέεται με το τι κάνεις, αυτό συνεπάγεται πως όσοι δεν μπορούν να δώσουν μια ξεκάθαρη απάντηση σε αυτό το ερώτημα αντιμετωπίζουν πρόβλημα. Το νόημα είναι πάντοτε προϊόν συστήματος και σχέσης, τίποτα δεν έχει νόημα από μόνο του και άρα η ταυτότητα εμπεριέχει πάντοτε το στοιχείο του καθορισμού. Ταυτόχρονα υπάρχει πάντα κάτι ενεργό στην ταυτότητα, κάτι που πρέπει να θεμελιώνεται (Jenkins, 2004:27). Η ταυτότητα συνδέεται με την δράση και η ύπαρξη της γίνεται ορατή μέσα από την δράση των φορέων. Ο άνεργος λοιπόν, αφού δεν δρα καθώς δεν εργάζεται, εμπλέκεται σε μια διαρκή προσπάθεια παραγωγής νοήματος, μια προσπάθεια που κατά κανόνα είναι αποτυχημένη, εφόσον εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από εξωτερικούς παράγοντες που τον υπερβαίνουν. Αν λοιπόν η ταυτοτική αποδόμηση είναι κεντρική για το βίωμα της ανεργίας ίσως πρέπει να στραφούμε στην ψυχοκοινωνιολογική διάσταση που αφορά στο πως το υποκείμενο, ο άνεργος εν προκειμένη, ως ενεργητικός παράγοντας παρεμβαίνει και επινοεί πρακτικές για να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές καταστάσεις που προκύπτουν. Την όποια δυνατότητα αντίστασης θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε, αν λάβουμε υπόψη μας όλα τα παραπάνω, θα πρέπει να την αναζητήσουμε ακριβώς στο εσωτερικό αυτής της διαδικασίας αυτής. Δηλαδή στην ενδεχόμενη απόπειρα επαναοικοδόμησης της ταυτότητας, στην προσπάθεια του να παράγει νόημα σε ένα πλαίσιο όπου το νόημα απουσιάζει. Θα μπορούσαμε να δούμε αυτή την διαδικασία σαν μια κατάσταση γνωστικής ασυμφωνίας. Σύμφωνα με την θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας του Festinger (1957,1964) οι άνθρωποι επηρεάζονται από τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις πράξεις τους και τα πιστεύω τους. Κάθε αναντιστοιχία ή ασυνέπεια σε επίπεδο γνωστικής δομής προκαλεί δυσαρμονία, η οποία αναμένεται να κινητοποιήσει το άτομο να την επιλύσει (Κοκκινάκη,2006:103-108). Ο Festinger υιοθετεί έναν πολύ ευρύ ορισμό τις έννοιας γνωστικό στοιχείο. Έτσι, ό,τι γνωρίζει το άτομο για τον εαυτό του, τα συναισθήματα του, τις πεποιθήσεις, τις προθέσεις και τις πράξεις του, αποτελεί γνωστικό στοιχείο. Σύμφωνα με την θεωρία η ασυμφωνία είναι μια συνεχής μεταβλητή η ένταση της οποίας εξαρτάται από δύο παράγοντες. Πρώτον από την σημαντικότητα των γνωστικών στοιχείων, όπου σημαντικά είναι εκείνα τα στοιχεία που έχουν ιδιαίτερη αξία και είναι κεντρικά στην αυτοεκτίμηση του ατόμου και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του. Όσο σημαντικότερα είναι τόσο εντονότερη

αναμένεται να είναι η ασυμφωνία. Δεύτερον, η ένταση της ασυμφωνίας εξαρτάται από την αναλογία σύμφωνων και ασύμφωνων στοιχείων. Σε αυτή την περίπτωση όσο περισσότερα είναι τα ασύμφωνα στοιχεία σε σχέση με τα σύμφωνα στοιχεία, τόσο εντονότερη είναι η αίσθηση της ασυμφωνίας που βιώνει το άτομο. Η ασυμφωνία λοιπόν μεταξύ των γνωστικών στοιχείων προκαλεί ένταση και δυσαρέσκεια, η οποία μπορεί να εκτονωθεί μόνο με την επίλυση της. Η εξάλειψη της ασυμφωνίας με την σειρά της προϋποθέτει την αλλαγή ενός ή περισσότερων γνωστικών στοιχείων. Οι βασικοί τρόποι επίλυσης της ασυμφωνίας είναι τρεις, αλλαγή πεποιθήσεων, αλλαγή δράσεων, ή αλλαγή του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε τις πράξεις μας, τις αντιλαμβανόμαστε και τις εκλογικεύουμε. Η τελευταία εκδοχή είναι και η πιο συνηθισμένη σύμφωνα με την θεωρία. Στις περιπτώσεις δηλαδή που τα άτομα δεν έχουν περιθώριο να αλλάξουν την δράση τους, αλλάζουν την στάση τους απέναντι στα πράγματα. Θα μπορούσαμε λοιπόν να δούμε την ταυτοτική κατάρρευση που συνοδεύει την ανεργία σαν μια τέτοια διαδικασία. Από την στιγμή που κάποιος χάνει την δουλειά του, απομακρύνεται από αυτόν τον συγκροτητικό άξονα για την αυτοεικόνα του και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, ή με πιο γενικούς όρους χάνει το επίπεδο ζωής ή αλλάζει κοινωνική τάξη και βρίσκεται ξαφνικά σε μια νέα κατάσταση ρευστή και ακανόνιστη, τότε προκαλείται η ανισορροπία και ασυμφωνία μεταξύ των γνωστικών στοιχείων που είναι σημαντικά για την αυτοεικόνα του και το εξωτερικό περιβάλλον. Κλείνοντας αυτή την μικρή παρένθεση και επιστρέφοντας τώρα στην κατηγορία της αντίστασης, και αυτή με την σειρά της μπορεί να λάβει μέσα σε αυτό το σχήμα είτε την μορφή της αλλαγής των πεποιθήσεων είτε αυτή της αλλαγής των δράσεων είτε τέλος την αλλαγή του τρόπου με τον οποίο σκέφτεται τις πράξεις του και άρα τον εαυτό του σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον.

Στην συνέχεια πρέπει να αναφερθούμε σε μια τελευταία διάσταση που δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε καθώς έχει κεντρική σημασία τόσο την ατομική εμπειρία της ανεργίας. Η συνθήκη της ανεργίας είναι μια εμπειρία κατά την οποία ο άνεργος χαρακτηρίζεται ως μια ορισμένη κατηγορία ή τύπος πολίτη, με μία ορισμένη σχέση με την αγορά εργασίας. Αμέσως μετά την στιγμή που κάποιος χάνει την δουλειά του εγγράφεται στον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), μόνο τότε και εφόσον πληροί τα απαραίτητα κριτήρια, ονομάζεται άνεργος και μπορεί να αιτηθεί όσα δικαιούται εξαιτίας της θέσης του ή μάλλον της ένταξης

του σε αυτή την κατηγορία πολιτών. Ένα ολόκληρο θεσμικό σύστημα από δημόσιες υπηρεσίες και μηχανισμούς εμπλέκεται επίσης και καθορίζει πολύ σημαντικές πλευρές για την ζωή του ατόμου. Το επίδομα, οι ευκαιρίες στην αναζήτηση εργασίας καθορίζονται από αυτούς τους μηχανισμούς. Κατά συνέπεια άρα πρόκειται για μια εμπειρία του να υπόκεισαι, του να είσαι αντικείμενο κυβερνητικών παρεμβάσεων (Boland, Griffin,2015:2). Πρόκειται με άλλα λόγια για μια ενεργά παραγόμενη κατηγορία και όχι ένα ουδέτερο παρατηρήσιμο γεγονός. Εδώ εισέρχεται το επιχείρημα του Foucault για την κυβερνητικότητα (Governmentality). Ας ζητήσουμε τώρα κάποιες χρήσιμες προεκτάσεις που μας προσφέρει η φουκωική προοπτική αναγκαστικά και πάλι βέβαια επεκτείνοντας την συζήτηση σε ένα πιο φιλοσοφικό επίπεδο. Ο Foucault σε ένα από τα τελευταία κείμενα του, «Το υποκείμενο και η εξουσία», αποσυνδέει την έννοια της εξουσίας από εκείνη της στρατηγικής της αντιπαράθεσης ενώ συνδέει την εξουσία και τον ορισμό της με τις διάφορες διαστάσεις της αντικειμενοποίησης του υποκειμένου (Foucault,1991:76). *«Η εξουσία είναι ένας τρόπος δράσης κάποιων πάνω σε κάποιους άλλους.»* (Foucault,1991:91). Ακριβέστερα , *«...αυτό που ορίζει μια σχέση εξουσίας είναι ένας τρόπος δράσης που δεν ενεργεί ευθέως και άμεσα στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ίδια τους την δράση. Μια δράση πάνω στην δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις, μελλοντικές ή παρούσες.»* (Foucault,1991:91). Αυτό σημαίνει πως η εξουσία δεν μπορεί να γίνεται αντιληπτή ως κάτι το οποίο βρίσκεται συγκεντρωμένο κάπου, όπως στο κράτος, αλλά ότι εξουσία δεν υπάρχει παρά μόνο ασκούμενη από κάποιους σε κάποιους άλλους, υπάρχει παρά μόνο εν ενεργεία ακόμα και αν εγγράφεται σε μόνιμες και σταθερές δομές (Foucault,1991:91). Η εξουσία στην δυτική νεοτερικότητα είναι θετική και παραγωγική, όπως σημειώνει ο ίδιος στον πρώτο τόμο της «Ιστορίας της σεξουαλικότητας» εισάγοντας την έννοια της βιοπολιτικής ως παραγωγικής εξουσίας, *«η παρακράτηση τείνει να μην είναι πλέον η κύρια μορφή, αλλά ένα μόνο τμήμα μεταξύ άλλων που έχουν λειτουργίες προτροπής, ενίσχυσης ελέγχου, επιτήρησης, επαύξησης και οργάνωσης των δυνάμεων που υποτάσσει η εξουσία` πρόκειται για μια εξουσία προορισμένη να παράγει δυνάμεις, να τις αυξάνει και να τις διατάσσει, παρά να τις παρεμποδίζει, να τις κάμπτει και να τις καταστρέφει.»* (Foucault, 2011:159). Πως όμως όλο αυτό μπορεί να συσχετιστεί με την συνθήκη της ανεργίας και το περιεχόμενο της. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε και είναι και το βασικό επιχείρημα εδώ είναι ότι η δυσάρεστη και συχνά χωρίς σημασία εμπειρία

της ανεργίας δημιουργείται από το αθροιστικό αποτέλεσμα όλων αυτών των στοιχείων, παρά είναι άμεση απόρροια της έλλειψης δουλειάς.

2.2 Συμπεράσματα Θεωρητικού μέρους

Η ανεργία είναι και πρέπει να είναι και να γίνεται κατανοητή, ως κάτι παραπάνω από την απλή απουσία της εργασίας. Είναι μια συνθήκη καθοριστική για το περιεχόμενο της καθημερινότητας των ανέργων. Είναι πρωτίστως βίωμα, και άρα ενεργά παραγόμενη και δυναμική κατηγορία και όχι ένα ουδέτερο παρατηρήσιμο γεγονός, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονοπαραγοντικά από την απουσία της εργασίας ή την αναζήτηση αυτής. Υποστηρίζοντας πως είναι πρωτίστως βίωμα και εμπειρία θέλουμε να τονίσουμε την πολυπλοκότητα του φαινομένου της ανεργίας, τις κοινωνικές συνέπειες που αναμφίβολα συνεπάγεται, αλλά κυρίως τις αρνητικές συνέπειες που συνεπάγεται όσον αφορά το άτομο. Το νόημα που αποδίδει ο ίδιος ο άνεργος στην εμπειρία του είναι πάντοτε μέρος της συνολικής εικόνας. Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι σύγχρονες ερευνητικές προσπάθειες για την μελέτη του φαινομένου τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Έτσι φαίνεται πως ακόμα και αν η ανεργία όπως δείξαμε, πρόκειται να γίνει κατανοητή ως μια ελλειπτική κατάσταση, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της αποστέρησης με τις όποιες διακλαδώσεις της, εάν δηλαδή μπορούμε να πούμε πως πρόκειται για μια συνθήκη αποστέρησης δομών (κοινωνική θέση, το νόημα του χρόνου, οι κοινωνικές επαφές κ.λπ.) , ωστόσο είναι απαραίτητο να συγκρατήσουμε ότι ακόμα και σε ένα τέτοιο πλαίσιο υπάρχουν ακόμα δομές, με την ευρεία έννοια, που παραμένουν σημαντικές έστω και διαμέσω της έλλειψης ή της απουσίας τους. Μάλιστα η κατάρρευση των δομών αυτών, των συγκροτητικών για την ταυτότητα του ατόμου στοιχείων, είναι η διαδικασία που αντανακλά περισσότερο τον βίαιο χαρακτήρα της ανεργίας. Αυτό συμβαίνει γιατί σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όπου απουσιάζουν οι βασικές δομές βάσει των οποίων οργανώνονται η ανθρώπινη συμπεριφορά, κάθε στιγμή ουσιαστικά αποτελεί μια επιλογή. Η ανεργία συνολικά συνδέεται σταθερά με τη έννοια της αποστέρησης και αυτή με την σειρά της αφορά σε διάφορες πλευρές της ζωής του ατόμου, την ψυχική του υγεία, την σωματική, τις καθημερινές δραστηριότητες, τις κοινωνικές επαφές ή τον ενδεχόμενο κοινωνικό αποκλεισμό που συνεπάγεται κ.λπ. Η διαπίστωση αυτή είναι πολύ σημαντική γιατί φέρνει στην επιφάνεια ουσιαστικά τις βασικές λειτουργίες της ανεργίας, τους βασικούς τρόπους με τους οποίους επηρεάζει το άτομο. Μέσω της αποστέρησης πόρων, ευκαιριών αλλά και βασικών δομών, δομών κεντρικών τόσο για την αυτοεικόνα και δόμηση της θετικής ταυτότητας του

ατόμου, όσο και για την ομαλή εξέλιξη και οργάνωση της ζωής του, η συνθήκη της ανεργίας περιορίζει το άτομο διαμορφώνοντας ένα σταθερά οριοθετημένο πλαίσιο δράσης και επιλογών. Με άλλα λόγια αν δεχτούμε ότι τα παραπάνω ισχύουν για κάθε άνεργο, τότε ερχόμαστε αντιμέτωποι με έναν μηχανισμό δομικής βίας, σταθερό στον χρόνο, έναν μηχανισμό που περιορίζει την ελευθερία, την κίνηση, τις δυνατότητες εξέλιξης του ατόμου και ο οποίος αναμφίβολα συνδέεται με την παραγωγή ανισοτήτων και σε ένα πλαίσιο οικονομικής κρίσης, ένας τέτοιος μηχανισμός πιθανόν αφορά στην παγίωση αυτών με αρκετά οριστικό τρόπο.

3 Η έρευνα, μεθοδολογία, αποτελέσματα, συμπεράσματα

3.1 Σχεδιασμός της έρευνας και μεθοδολογία

Στόχοι της έρευνας

Όπως αναλυτικά συζητήσαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας κατά την συζήτηση του θεωρητικού μας πλαισίου, η ανεργία είναι και πρέπει να είναι και να γίνεται κατανοητή, ως κάτι παραπάνω από την απλή απουσία της εργασίας. Είναι μια συνθήκη καθοριστική για το περιεχόμενο της καθημερινότητας των ανέργων. Είναι πρωτίστως βίωμα, και άρα ενεργά παραγόμενη και δυναμική κατηγορία και όχι ένα ουδέτερο παρατηρήσιμο γεγονός, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονοπαγοντικά από την απουσία της εργασίας ή την αναζήτηση αυτής. Υποστηρίζοντας πως είναι πρωτίστως βίωμα και εμπειρία θελήσαμε να τονίσουμε την πολυπλοκότητα του φαινομένου της ανεργίας, τις κοινωνικές συνέπειες που αναμφίβολα συνεπάγεται, αλλά κυρίως τις αρνητικές συνέπειες που συνεπάγεται όσον αφορά το άτομο και οι οποίες αγγίζουν διάφορες πλευρές της ζωής του ατόμου, την ψυχική του υγεία, την σωματική, τις καθημερινές δραστηριότητες, τις κοινωνικές επαφές ή τον ενδεχόμενο κοινωνικό αποκλεισμό που συνεπάγεται κ.λπ.

Ακροθιγώς στο πρώτο μέρος της εργασίας μας αναφερθήκαμε στην κατηγορία της αντίστασης. Θελήσαμε να δείξουμε πως αναμένουμε να συναντήσουμε κάποιου είδους προσπάθεια από το υποκείμενο, αναχαίτησης των αρνητικών συνεπειών που επιφέρει η συνθήκη της ανεργίας. Παρόλα αυτά δεν ορίσαμε με κάποιον συγκεκριμένο τρόπο το περιεχόμενο αυτής της κατηγορίας, της αντίστασης. Αυτό ήταν απόρροια μιας συγκεκριμένης ερευνητικής στρατηγικής που υιοθετήσαμε. Καθώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το περιεχόμενο της κατηγορίας εκ των προτέρων, επιλέξαμε να μην προκαταβάλουμε τα αποτελέσματα της έρευνας μας και να δώσουμε προτεραιότητα στο πεδίο της έρευνας.

Στόχος της έρευνας μας λοιπόν αρχικά είναι να διαπιστώσουμε τον τρόπο ή τους τρόπους με τους οποίους η ανεργία επιδρά πάνω στο άτομο και στην συνέχεια να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο, ένα υποκείμενο που φέρει την ταυτότητα του ανέργου, αντιλαμβάνεται την συνθήκη υπό την οποία ζει, την ερμηνεύει και την νοηματοδοτεί. Να αναδείξουμε δηλαδή να συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της

εμπειρίας της ανεργίας και παράλληλα να αναγνωρίσουμε του βασικούς άξονες που την καθορίζουν και κατ' επέκταση τις συνέπειες που συνεπάγεται καθώς και τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο μεταλλάσσει την ζωή των ανθρώπων προκειμένου να φωτίσουμε και να ελέγξουμε με επάρκεια τα ερευνητικά μας ερώτημα δίνοντας προτεραιότητα στην βιωμένη εμπειρία της ανεργίας.

Ερευνητικό ερώτημα

Όπως αναλυτικά συζητήσαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας η ανεργία είναι ένα φαινόμενο ατομικό, κοινωνικό, πολιτικό οι συνέπειες του οποίου είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα δομικών αναντιστοιχιών και περιορισμών της κοινωνικής οργάνωσης. Όπως είδαμε επίσης στην βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήσαμε όσον αφορά το άτομο γνωρίζουμε ήδη πως η απώλεια της εργασίας συνοδεύεται από πολύ συγκεκριμένες επιπτώσεις και συνέπειες για την ζωή του ατόμου. Γνωρίζοντας επίσης πως οι αιτίες και τα επιμέρους αποτελέσματα, ως προς άτομο, αφορούν τόσο ένα υλικό επίπεδο όσο και ένα συμβολικό και αναγνωρίζοντας τον αυτόνομο και ταυτόχρονα ετερόνομο χαρακτήρα των κοινωνικών και των ψυχικών διαδικασιών καθώς καθεμιά τους υπακούει σε δικές της λογικές που λειτουργούν με ιδιάζοντες μηχανισμούς ενώ παράλληλα συνδέονται μεταξύ τους με μια σχέση συστημικής αντιστοιχίας θέλουμε να ερευνήσουμε την βιωμένη εμπειρία της ανεργίας , τα στοιχεία που την συναποτελούν και την καθορίζουν καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αλληλοδιαπλέκονται μεταξύ τους. Τα δύο ερωτήματα λοιπόν τα οποία επιχειρεί να διερευνήσει αυτή η έρευνα αφορούν ουσιαστικά και στα δύο αυτά επίπεδα.

Το πρώτο ερώτημα μας αφορά στις δομικές διαστάσεις του φαινομένου της ανεργίας και το κατά πόσο η συνθήκη της ανεργίας, ως βιωμένη εμπειρία, μπορεί να ιδωθεί ως μορφή δομικής βίας. Κατά πόσο δηλαδή τεκμηριώνεται από το πεδίο της έρευνας ότι η ανεργία ως συνθήκη ύπαρξης, επηρεάζει τα άτομα σε τέτοιο βαθμό ώστε οι πραγματικές ικανότητες τους, σωματικές και διανοητικές, να είναι σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο από αυτό που δυνητικά θα μπορούσαν να είναι. Πιο συγκεκριμένα εάν η ανεργία τροφοδοτεί, αυξάνει και ενδεχομένως εμποδίζει την μείωση της απόστασης αυτής.

Το δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα αφορά στο κατά πόσο ένας άνεργος δύναται να αντισταθεί σε έναν τέτοιου τύπου δομικό περιορισμό ή με πιο ουδέτερους όρους στις αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας. Κατά πόσο δηλαδή ο άνεργος δύναται να αντισταθεί και να αντισταθεί έστω και με ψυχολογικούς όρους στην βία την οποία δέχεται ή αν ενδεχομένως μπορεί με κάποιο τρόπο να προσπελάσει τα εμπόδια που η συνθήκη της ανεργίας εγκαθιδρύει ή αν αντιθέτως τελικά προκύπτει μια κατάσταση εγκλωβισμού, ματαίωσης και οδύνης. Πιο συγκεκριμένα στο κατά πόσο τα άτομα κινητοποιούν την διάνοια τους για να σκεφτούν τις εξωτερικές παραμέτρους και εάν και σε ποιο βαθμό στην συνέχεια αναγνωρίζουν βαθμούς ελευθερίας στον εαυτό τους ώστε να μπορούν να υπερβούν τις αρνητικές επιπτώσεις της απώλειας της εργασίας. Αν λοιπόν υπάρχει ή μπορεί να εντοπιστεί κάποια προσπάθεια αντίστασης τι μορφή θα μπορούσε αυτή να λαμβάνει;

Το Δείγμα και η Δειγματοληψία

Το δείγμα μας αποτελείται από μια ορισμένη κατηγορία ανέργων και συγκεκριμένα αυτή των ανέργων οικογενειάρχων μέσης ηλικίας απολυμένων από τον ιδιωτικό τομέα. Η συγκεκριμένη αυτή ηλικιακή κατηγορία επιλέχθηκε για την διεξαγωγή της έρευνας μας έπειτα από συστηματική επεξεργασία της βιβλιογραφίας σχετικά με το ζήτημα της ανεργίας καθώς θεωρήσαμε πως η συγκεκριμένη κατηγορία δείγματος αποτελεί την κατάλληλη επιλογή για την ανάδειξη και την σκιαγράφηση τόσο του περιεχομένου της εμπειρίας της ανεργίας, αλλά κυρίως γιατί ως ηλικιακή κατηγορία αντακλά ή δύναται να το κάνει, το δύσκολο αυτό μεταβατικό στάδιο και την ταυτοτική κατάρρευση που συνοδεύει την συνθήκη της ανεργίας όπως επιβεβαιώνεται βιβλιογραφικά. Καθώς πρόκειται για ανθρώπους που εργάζονταν, έχουν δομήσει την ζωή τους και την ταυτότητα τους με ένα ορισμένο τρόπο και βάση συγκεκριμένων ρόλων οπότε υποθέτουμε πως και η ταυτοτική κατάρρευση θα βιώνεται εντονότερα.

Η προσέγγιση των πληροφορητών για τη διεξαγωγή της συνέντευξης έγινε με διάφορους τρόπους. Αρχικά αναζητήσα ανθρώπους σε κοινά δίκτυα γνωριμιών για τους αρχικούς πληροφορητές που συμμετείχαν στις προπilotικές και πιλοτικές συνεντεύξεις, ενώ στη συνέχεια για την δειγματοληψία χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της “χιονοστιβάδας” .

Μεθοδολογία και Διαδικασία

Ως προς την μεθοδολογία τώρα, πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα, συγκεκριμένα ημιδομημένες ποιοτικές συνεντεύξεις με οδηγό συνέντευξης (Παράρτημα 1). Η συγκεκριμένη ερευνητική μέθοδος επιλέχτηκε ως κατάλληλη για την διερεύνηση των ερευνητικών μας ερωτημάτων γιατί θεωρήθηκε αναγκαίο να δοθεί προτεραιότητα στις ενικές αφηγήσεις των ανέργων , στον τρόπο με τον οποίο η ίδιοι αντιλαμβάνονται και νοηματοδοτούν την εμπειρία τους ως άνεργοι και τις βασικές επιπτώσεις που συνθήκη αυτή συνεπάγεται. Η έρευνα σε αρχικό στάδιο περιέλαβε 1 προπilotική συνέντευξη και 2 πιλοτικές, ώστε να δοκιμάσουμε διαφορετικούς τρόπους άντλησης της πληροφορίας και να αποκτήσουμε μια χρήσιμη προκαταρκτική πληροφόρηση, βάση της οποίας ελέγξαμε τον Οδηγό της Συνέντευξης μας και του δώσαμε την τελική του μορφή.

Ο οδηγός συνέντευξης βασίστηκε σε τρεις θεματικούς άξονες που αφορούν πρώτον στην στιγμή της απόλυσης και τα συναισθήματα που την συνόδευσαν, δεύτερον στις αλλαγές που επέφερε η απώλεια της εργασίας σε επίπεδο καθημερινότητας, ως προς τον χρόνο, τις δραστηριότητες, τα συναισθήματα, την οικογένεια κλπ, καθώς και το πως αξιολογούνται και ιεραρχούνται αυτές οι επιπτώσεις από τον κάθε ερωτώμενο. Τέλος ο τρίτος θεματικός άξονας αφορά στο πως ο άνεργος αισθάνεται σε σχέση με το παρελθόν, το παρόν αλλά και το μέλλον και στο κατά πόσο πιστεύει πως μπορεί να υπερβεί τις όποιες αρνητικές συνέπειες βιώνει. Η δομή αυτή επιλέχτηκε με σκοπό να διατηρηθεί η δυνατότητα να προσαρμοστεί η συνέντευξη στην κάθε μοναδική περίπτωση αλλά και να παρακινηθεί όσο αυτό είναι δυνατόν ο ερωτώμενος να αφηγηθεί ελεύθερα τα βιώματα του, χωρίς να προκαταβάλλεται, βέβαια στον βαθμό που ούτως ή άλλως κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί.

Συνολικά διεξάχθηκαν 20 ποιοτικές συνεντεύξεις, πιο συγκεκριμένα, 9 με γυναίκες και 11 με άντρες που είναι μακροχρόνια άνεργοι, με οικογένεια, από 36 έως 61 ετών. Κριτήριο για τον αριθμό των συνεντεύξεων που θα πραγματοποιούσαμε είχε οριστεί εξ αρχής αυτό του κορεσμού των πληροφοριών. Ένα μέρος τώρα των συνεντεύξεων, συγκεκριμένα 13 συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε εξωτερικούς χώρους κατόπιν συνεννόησης με τους ερωτώμενους. Οι υπόλοιπες 7 συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε δομές αλληλεγγύης στην περιοχή του Βύρωνα, ειδικότερα 3

συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην Κοινωνική Κουζίνα Λαμπηδόνα, και οι υπόλοιπες 4 στο Δίκτυο Αλληλεγγύης Βύρωνα. Η διάρκεια των συνεντεύξεων κινήθηκε σε ένα εύρος από 15 έως 50 λεπτά .

Ως προς τις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν στις δομές αλληλεγγύης που ανέφερα παραπάνω προτού προσεγγίσω τους ανέργους με τους οποίους μίλησα στην συνέχεια, ήρθα σε επαφή με τα άτομα τα οποία εθελοντικά εργάζονται στις δομές αυτές προκειμένου να ζητήσω την πρόσβαση μου και την παραμονή μου σε αυτές ώστε να έρθω σε επαφή με ανέργους για τους σκοπούς της διπλωματικής μου εργασίας. Και σε αυτή την περίπτωση όπως και στην προσέγγιση των υπόλοιπων συμμετεχόντων συστηνόμουν ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, που ερευνά την εμπειρία της ανεργίας και ενδιαφέρεται να αντλήσει πληροφορίες για την προσωπικό βίωμα του κάθε ανέργου ξεκαθαρίζοντας εξ αρχής, εξαιτίας της λεπτής φύσης του θέματος που επρόκειτο να συζητηθεί, πως η συνέντευξη βασίζεται σε έναν ανοιχτό οδηγό συνέντευξης και πως αυτό συνεπάγεται πως δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις και άρα το βασικό ζητούμενο είναι η προσωπική αφήγηση του καθενός και τα γεγονότα που θα αναδειχτούν από αυτή. Επιπροσθέτως, εγγυήθηκα το καθεστώς ανωνυμίας και την εμπιστευτικότητα των απαντήσεων, εξήγησα ότι η συνέντευξη θα μαγνητοφωνηθεί ψηφιακά για λόγους μνήμης και θα αποθηκευτεί σε ασφαλές περιβάλλον. Τέλος εξήγησα πως τα προσωπικά τους δεδομένα δεν θα αναφερθούν ενώ παράλληλα δεσμεύτηκα για το ότι οι απαντήσεις θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς και πως υπάρχει δυνατότητα διακοπής της συνέντευξης και αποχώρησης όποτε και αν εκείνοι το επιθυμούν.

Περιορισμοί

Εξαιτίας του λεπτού και πολύ προσωπικού θέματος με το οποίο καταπιάνεται η έρευνα αυτή, ενδέχεται κυρίως για τις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν στις δομές αλληλεγγύης ο χώρος να είχε κάποια πιο έντονη επίδραση στην ποιότητα των συνεντεύξεων και στις πληροφορίες που αντλήσαμε. Αυτό πιθανόν να συμβαίνει εξαιτίας της φύσης του χώρου που έχει πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αλλά και του τρόπου με τον οποίο αισθάνθηκαν τα άτομα απέναντι μας σε αυτούς τους χώρους.

3.2 Παρουσίαση και συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας. - Η βιωμένη εμπειρία της ανεργίας, μιλώντας για την ανεργία

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας μας θα ακολουθήσει την δομή και τους θεματικούς άξονες που χρησιμοποιήθηκαν στο ερωτηματολόγιο προκειμένου να μπορέσουμε να δούμε με μια ορισμένη αλληλουχία το πως βιώνεται η ανεργία και να γίνει περισσότερο κατανοητό ποια θέματα αναδείχτηκαν στις συνεντεύξεις. Έτσι θα αναφερθούμε διαδοχικά στις διάφορες διαστάσεις της εμπειρίας υπό το πρίσμα των δύο ερευνητικών μας ερωτημάτων προκειμένου να περιγράψουμε με επαρκή τρόπο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της βιωμένης εμπειρίας της ανεργίας, να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της έτσι ώστε στην συνέχεια να δούμε σε τι καλείται να απαντήσει ο κάθε άνεργος ή με άλλα λόγια σε τι καλείται να αντισταθεί.

Θα ξεκινήσουμε λοιπόν την παρουσίαση της έρευνας μας από ένα αρκετά συγκεκριμένο και διακριτό θέμα και πιο συγκεκριμένα από το πως οι ερωτώμενοι περιγράφουν την απόλυση τους και την στιγμή που έχασαν την δουλειά τους. Όπως είναι λογικό η στιγμή αυτή περιγράφεται από το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος σε μεγάλο βαθμό ως σοκ, αν και πρέπει να σημειώσουμε ότι σε περιπτώσεις που υπήρχε κάποιου είδους προειδοποίηση ή σε περίπτωση που η επιχείρηση έκλεισε λόγω πτώχευσης, η στιγμή αυτή αν και βιώνεται ως τομή, ωστόσο διαπιστώνεται μεγαλύτερη ψυχραιμία. Έτσι για παράδειγμα ο περιγράφοντας τα συναισθήματα τους, το πως αισθάνθηκαν μετά την απόλυση μας λένε:

«Κατραπακιά, δεν το περίμενα.» Τάσος, 59 χρονών

«Έχασα τη γη κάτω από τα πόδια μου γιατί μετά από τριάντα χρόνια δουλειάς, μπήκα στη δουλειά όταν ήμουν είκοσι χρονών, και πενήντα χρονών ξαφνικά έχασα τα πάντα.» Εύη, 48

“Έγινε σταδιακά. Το περίμενα. Αρχίσαμε να προετοιμαζόμαστε κανένα χρόνο πριν.” Τάσος 56,

Φυσικά είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό αναμενόμενο πως πρόκειται για μια δραματική στιγμή για κάθε άνθρωπο, αυτό που μπορούμε να πούμε όμως και το οποίο

επιβεβαιώνεται από όλες τις συνεντεύξεις είναι ότι η αρχική αντίδραση σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό και με ολόκληρη την έκταση και το εύρος της εμπειρίας. Δηλαδή φαίνεται ότι όσοι εξ αρχής υπήρξαν πιο ψύχραιμοι αν μπορούμε να περιγράψουμε την στάση τους έτσι, στην συνέχεια διατήρησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την στάση αυτή και ως προς τα επιμέρους ζητήματα που προέκυψαν. Από την άλλη πλευρά, για όσους η απόλυση τους βιώθηκε ως τραυματική στιγμή και κατάρρευση φαίνεται πως αυτό επηρέασε και την μετέπειτα στάση τους απέναντι σε όσα ζητήματα προέκυψαν. Γενικά σε όλο το εύρος της έρευνας όπως θα φανεί και στην συνέχεια τα περισσότερα θέματα αλλοδιαπλέκονται στο τρόπο με τον οποίο τα αφηγούνται οι ερωτώμενοι. Αυτός είναι και ο λόγος που και στην παρουσίαση μας αυτή δεν θα μπορούσαμε να τα διατάξουμε με αυστηρά δομημένο τρόπο γιατί στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με πολλαπλές αντιστοιχίες και συσχετίσεις όλων των διαστάσεων που είδαμε βιβλιογραφικά, και οι οποίες είναι υποκειμενικές για τον κάθε ερωτώμενο.

Θα αναφερθούμε τώρα στις αλλαγές που προκύπτουν σε επίπεδο καθημερινότητας και αφορούν τον χρόνο και την διαχείριση του, τα συναισθήματα όπως αυτά περιγράφονται από το δείγμα μας και στα οικονομικά προβλήματα που προκύπτουν. Θα ξεκινήσουμε από την πιο αυτονόητη υλική συνέπεια της ανεργίας, η οποία αφορά κάθε άνεργο και παράλληλα σχετίζεται και με πιο ξεκάθαρο τρόπο και με τις δομικές προεκτάσεις του φαινομένου. Όταν κάποιος δεν εργάζεται, δεν έχει εισόδημα, αυτό σημαίνει πως εκτός και εάν υπάρχει κάποιος στην ζωή του, π.χ. ο/η σύζυγος, το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον, φίλοι, κάποιο άτυπο δίκτυο αλληλεγγύης ή κρατικές παροχές ή προυπάρχουσα περιουσία, μια πηγή δηλαδή που να μπορεί να βοηθήσει οικονομικά, κατά κανόνα δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στις οικονομικές υποχρεώσεις του ή ακόμα και να καλύψει τις βασικές για την αξιοπρεπή διαβίωση του ανάγκες. Ουσιαστικά μιλάμε για μια κατηγορία συνεπειών η οποία κυρίως μπορεί να λάβει περιγραφική διάσταση. Το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος μας, πάνω από τους μισούς ερωτώμενους μπορούμε να πούμε ότι ζουν στο όριο της φτώχειας ή και κάτω από αυτό. Να παρατηρήσουμε βέβαια εδώ πως σε αυτή την κατάσταση έχει συμβάλλει σε πολύ μεγάλο βαθμό και η συνθήκη της οικονομικής κρίσης. Σε τέσσερις περιπτώσεις αναφέρθηκαν προβλήματα υγείας, η σοβαρότητα των οποίων σε πολύ μεγάλο βαθμό οφείλονταν στην οικονομική αδυναμία των ατόμων να ανταπεξέλθουν στα ιατρικά έξοδα ή π.χ. να τηρήσουν ένα ορισμένο πρόγραμμα διατροφής που ήταν απαραίτητη με βάση το πρόβλημα υγείας. Μάλιστα τα ιατρικά

αυτά προβλήματα πολλές φορές παρουσιάστηκαν από τους ερωτώμενους ως ψυχοσωματικές άμεσες συνέπειες της απώλειας της εργασίας και της ψυχολογικής κατάρρευσης που την συνοδεύει. Το παρακάτω απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό:

“Νομίζεις ότι φταις εσύ, γιατί τα παιδιά σου σε βλέπουν έτσι, γιατί αρχίζουν και δυσκολεύονται. Και μετά αυτό αρχίζει και φθείρει τον οργανισμό. Τον φθείρει. Οι πιο πολλές αρρώστιες είναι ψυχοσωματικές. Εμένα έπαθε διάτρηση το έντερο μου. Δεν είχα λεφτά, έτρωγα μόνο όσπρια και αυτό επιβάρυνε την κατάσταση μου.” Γωγώ,56

Παρακάτω η Γωγώ περιγράφοντας αναλυτικά τις οικονομικές συνέπειες μας λέει επίσης :

«Φτάσαμε επειδή σπούδαζε ο Γιάννης, μόνο με την σύνταξη του Κώστα, επειδή έπρεπε να τελειώσει το παιδί τις σπουδές του, να περνάμε με 150ευρω τον μήνα, που τελειώνουν. Και υπάρχουν κάποιοι φίλοι γύρω γύρω, ξέρω εγώ στο καφενείο που δίνουν στον Κώστα, 20,30,50,100, που τα ξαναδίνει πάλι. Δηλαδή τα βάζεις κάτω και λες σήμερα θα χαλάσω 3 ευρώ την ημέρα, σήμερα δεν έχω να χαλάσω ούτε 3 ευρώ την ημέρα. Αυτό λοιπόν σε κάνει να νιώθεις κοινωνικά αποκλεισμένος. Εκεί εγώ είμαι του φεύγα, παίρνω το σκύλο και πάω στο βουνό, μαζεύω πέτρες. Ο νους του ανθρώπου δεν σταματάει άμα δεν θέλει να σταματήσει. Όμως είναι πάρα πολύ σκληρά. Για να πω την σωστή λέξη είναι τραγικά. Χιλιάδες συναισθήματα και ζήλειας, γιατί η άλλη ας πούμε, έχει σακούλες από το σούπερ μάρκετ και εσύ δεν έχεις. Γιατί ας πούμε βγήκες να πας μια βόλτα περπατώντας και κοιτάς στον δρόμο τον κόσμο και νομίζεις ότι δεν είσαι εσύ αυτός που περπατάει, περπατάει ένα άλλο πλάσμα, δεν νιώθεις τίποτα. Τίποτα δεν νιώθεις.» Γωγώ 56

Σε αυτό το απόσπασμα βλέπουμε ξεκάθαρα την συνθετότητα των καταστάσεων και τον τρόπο με τον οποίο υποκειμενικά τελικά βιώνονται οι αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας. Η έλλειψη εισοδήματος συνδέεται άμεσα με την αίσθηση του κοινωνικού αποκλεισμού, την αίσθηση του αδιεξόδου και το χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης. Επίσης σε ένα τέτοιο πλαίσιο φαίνεται πως προκύπτουν και διάφορες επιπτώσεις που

αφορούν την οικογένεια του άνεργου συνολικά. Για παράδειγμα σε αυτή την περίπτωση ολόκληρη η οικογένεια αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στη κατάσταση αυτή προκειμένου να μην αδικήσει και το μικρότερο παιδί της οικογένειας που πέρασε στο πανεπιστήμιο εν μέσω αυτής της κατάστασης.

Στις περιπτώσεις τώρα που αφορούν στις συνεντεύξεις με άνεργους που πραγματοποιήσαμε στις δομές αλληλεγγύης, Κοινωνική Κουζίνα Λαμπηδόνα και Δίκτυο Αλληλεγγύης Βύρωνα, μιλήσαμε με ανθρώπους που την τροφή τους και τα βασικά είδη διαβίωσης τα εξασφαλίζουν εκεί. Ανθρώπους με άλλα λόγια που ζουν σε ακραίες συνθήκες φτώχειας καθώς στερούνται το φαγητό, θέρμανση, φάρμακα και πολλά άλλα αγαθά απαραίτητα για την επιβίωση του κάθε ανθρώπου.

“Στην αρχή που δεν υπήρχε η κάρτα δεν μπορούσα να πάρω ούτε λεωφορείο για να πάω να δω κάτι. Ήταν τρία ευρώ πήγαινε έλα. Αν είχα τρία ευρώ θα έπαιρνα όσπρια να φάω μια βδομάδα. Πολύ δύσκολο πάρα πολύ. Προσπάθησα με κήπο στην ταράτσα να καλλιεργήσω αλλά δεν γίνεται. Σε κάποια πράγματα βρίσκεις λύσεις, βρήκα εδώ κάποια πράγματα. Μειώνεις τις ανάγκες, τα εντελώς απαραίτητα. Κάποια στιγμή δεν είναι μόνο αυτό, δηλαδή εντάξει, ζω με τα λιγότερα αλλά είναι και κάποια πράγματα, εγώ ας πούμε είχα κόψει το ρεύμα κάποια στιγμή για να σου δώσω να καταλάβεις. Επειδή δεν ήθελα να στηρίζομαι σε άλλους, να ζητάω και τέτοια έκοψα το ρεύμα. Λέω δεν υπάρχει να ζητάω και τέτοια, θα το κάνω. Πόσο να κρατήσει; Για φαντάσου να ζεις χωρίς ρεύμα;”

Κοριακή, 39

«Όταν βγήκα στο δρόμο ησύχασα. Δεν είχα πια να προσέχω τα λεφτά. Πήγα και κοιμήθηκα σε ένα παγκάκι και το πρωί ξύπνησα με έναν σκύλο δίπλα μου. Πήρα μια εφημερίδα και λέω πάμε να δούμε γιατί δεν θα έχουμε να φάμε..... Έχω μάθει να ζω με ένα ευρώ. Σου λένε θα το συνηθίσεις. Ε βέβαια το συνηθίζεις. Είναι αδιέξοδο. Δεν έχεις εμπιστοσύνη σε κανέναν, δεν πιστεύεις τίποτα. Εδώ μας την έχουν πάρει την υπερηφάνεια.» Γιάννης, 54

Βλέπουμε βέβαια και πως επηρεάζει η κατάσταση αυτή γενικά το άτομο και τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται σχετικά με την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα που το περιβάλλει. Αναμφίβολα χάνεται η πίστη στις κοινωνικές αξίες και στους

πολιτικούς θεσμούς. Όπως είδαμε στην βιβλιογραφική επισκόπηση πως η εμπειρία της ανεργίας συνδέεται με τα αισθήματα του κυνισμού, της απάθειας και της έλλειψης της αίσθησης του συλλογικού σκοπού. Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις όπου δεν συναντήσαμε τόσο δραματικές περιγραφές, άνθρωποι δηλαδή που ακόμα και μετά την απώλεια του σταθερού εισοδήματος ήταν και είναι σε θέση να διατηρήσουν ένα καλό επίπεδο ζωής αυτό όμως σε πολύ μεγάλο βαθμό οφείλονταν σε εξωτερική βοήθεια από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον. Η οικονομική αυτή διάταξη τώρα αφορά και σε άλλα θέματα . Για παράδειγμα κάθε φορά που συζητούσαμε αυτή την διάσταση με το δείγμα μας, φαίνεται πως στο μυαλό των ερωτώμενων συνδέονταν άμεσα με την θεσμική πλαισίωση της ανεργίας, τα οικονομικά επιδόματα, την ιατρική περίθαλψη κλπ. Συνολικά βέβαια τα σχόλια είχαν την μορφή καταγγελίας καθώς γενικά η κρατική βοήθεια και μάλιστα είτε σε επίπεδο οικονομικής ενίσχυσης είτε ως προς το κατά πόσο ο ΟΑΕΔ βοηθάει στην εύρεση της εργασίας θεωρείται άκρως αναποτελεσματική και σχεδόν ανύπαρκτη.

« Σου λέω, μακροχρόνια άνεργη, με ένα ανήλικο. Δεν υπάρχει καμία βοήθεια από τον ΟΑΕΔ. Όσο μπορείς, αν μπορείς, επιβιώνεις. Εγώ σαν Ντόρα δεν μπορώ να το βάλω κάτω, είμαι θετική. Πιέζω τον εαυτό μου να είναι έτσι. Έχω ένα μωρό παιδί που πρέπει να με βλέπει χαμογελαστή. Δεν πρέπει να με βλέπει να κλαίω, οπότε βρίσκεις τη δύναμη και το κάνεις.» Ντόρα, 36

Ας περάσουμε τώρα στο ζήτημα του χρόνου. Όπως είπαμε μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες της ανεργίας είναι η απώλεια της δομημένης εμπειρίας και αίσθησης του χρόνου(Roche,1990). Αυτό συμβαίνει γιατί η εργασία μοιάζει να οργανώνει τον χρόνο και κατ' επέκταση να δίνει νόημα και στον ελεύθερο χρόνο. Οι Boland και Griffin(2015:15-18) επίσης στην έρευνα που διεξήγαγαν και στην οποία αναφερθήκαμε και στην θεωρητική επισκόπηση που κάναμε στο προηγούμενο μέρος διαπίστωσαν πως η απώλεια της δομημένης αίσθησης του χρόνου είναι η σημαντικότερη συνέπεια της απώλειας της εργασίας και η οποία συντελεί στην συνολικότερη αποδιοργάνωση του ατόμου και εν τέλει είναι υπεύθυνη για πολλές από τις ψυχολογικές συνέπειες, το αίσθημα απόγνωσης , της αναποτελεσματικότητας και τα καταθλιπτικά συναισθήματα που πάντα συνοδεύουν την απώλεια της εργασίας. Προκειμένου λοιπόν να ερευνήσουν αυτό τον άξονα με μεγαλύτερη

παραστατικότητα χρησιμοποιούν την ανθρωπολογική έννοια του liminality του Victor Turner (1969, 1982). Η έννοια αυτή αναφέρεται στην ενδιάμεση φάση πριν την έναρξη ενός τελετουργικού σε παραδοσιακές κοινωνίες, όπως αυτά που συνοδεύαν σημαντικά γεγονότα στην ζωή του ανθρώπινου κύκλου ή την αλλαγή των εποχών. Αφορά δηλαδή στο μεσαίο στάδιο, πριν από ένα τελετουργικό όπου οι συμμετέχοντες δεν έχουν ούτε την προηγούμενη ταυτότητα αλλά δεν έχει ξεκινήσει και η μεταμόρφωση που πραγματοποιείται μέσω του τελετουργικού και η οποία θα θεμελιώσει την απόκτηση της νέας ταυτότητας (Boland και Griffin,2015:15-18). Ο άνεργος βρίσκεται ανάμεσα σε δύο καταστάσεις, στο μεταβατικό στάδιο από την εργασία προς στην αναζήτηση αυτής. Η εμπειρία της ανεργίας είναι μια ζωή χωρίς πρόγραμμα, δομή, σκοπό και τέλος. Το να γεμίσεις την ημέρα αποτελεί πρόβλημα, αυτό με την σειρά του καθιστά την ίδια την ζωή προβληματική. Το να στοχάζεσαι συνεχώς μόνος σου, οδηγεί στην απώλεια της πίστης στις κοινωνικές αξίες, απαξίωση και κατάθλιψη. Για να βγεις από την liminal αυτή κατάσταση, που χαρακτηρίζεται από την απουσία βασικών δομών, πρέπει να δράσεις. Αυτό για τον άνεργο σημαίνει πως η μόνη πιθανή έξοδος είναι η εύρεση εργασίας. Η προσπάθεια αυτή είναι κατά κανόνα αποτυχημένη οπότε επιστρέφει πάντοτε στο κενό αυτό ή με άλλα λόγια σε μια φάση που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως limbo (Boland και Griffin,2015:16). Οπότε πέρα του ότι πρόκειται για μια διαδικασία που δεν έχει πρακτικό αποτέλεσμα ο άνεργος βιώνει επαναλαμβανόμενα και το αίσθημα της αποτυχίας εφόσον αναζητά δουλειά και δεν βρίσκει. Ενδεικτικό αυτής ακριβώς της κατάστασης είναι το παρακάτω απόσπασμα:

«Πολύ χρόνο. Αυτόν τον χρόνο που έχεις στη διάθεση σου και δεν έχεις δουλειά. Είναι κακό γιατί κάθεσαι όλη μέρα. Σκέφτεσαι, σκέφτεσαι, ψάχνεις να βρεις λύσεις. Παράλληλα επειδή προσπαθείς να βρεις δουλειά και τρως πόρτες από παντού είναι κακό. Θέλει να έχεις μάθει στα δύσκολα, αν δεν έχεις μάθει στα δύσκολα είναι κακό. Θα σταθώ στα πόδια μου, δεν θα πεθάνω.» Τάκης ,55

Αν και πρόκειται για μια από τις χαρακτηριστικές διαστάσεις της εμπειρίας της ανεργίας όπως είδαμε στην βιβλιογραφική επισκόπηση σχετικά με την απώλεια της δομημένης αίσθησης του χρόνου, το αίσθημα του κενού και χωρίς νόημα χρόνου και

ενώ όλοι οι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν σε αυτή την διάσταση περιγράφοντας την διαρκή αίσθηση δυσφορίας που τους προκαλούσε ο ελεύθερος χρόνος, με εξαίρεση τις μητέρες που τα παιδιά τους είναι σε μικρή ηλικία και χρειάζονται την φροντίδα τους, πρέπει να σημειώσουμε πως στην πραγματικότητα αυτή η διάσταση δεν περιγράφεται ποτέ αναλυτικά. Αντιθέτως ως άμεση αντίδραση για όλους τους ερωτώμενους παρατηρήσαμε την αναφορά σε hobby, στις δουλειές του σπιτιού ή σε οποιαδήποτε δραστηριότητα επέλεξαν να κάνουν προκειμένου να δώσουν περιεχόμενο στον ελεύθερο χρόνο τους. Φαίνεται δηλαδή πως αν και το κενό αυτό υπάρχει και ενώ δεν περιγράφεται, ενεργοποιούνται ως άμυνα απαντήσεις που δείχνουν την παρουσία του μέσω της προσπάθειας των ατόμων να βρουν κάποια δραστηριότητα για να τον γεμίσουν και να του προσδώσουν περισσότερο παραγωγικό περιεχόμενο. Ένα παράδειγμα πολύ σημαντικό αφορά ένα ζευγάρι που απολύθηκε ταυτόχρονα από την επιχείρηση στην οποία εργάζονταν, αμέσως μετά αναζήτησαν νέα ενδιαφέροντα τόσο για να καλύψουν την αίσθηση του κενού και της υποκειμενικής αναποτελεσματικότητας όσο και για αποκτήσουν γνώσεις που αργότερα ίσως τους βοηθούσαν επαγγελματικά. Έτσι στράφηκαν σε κάτι απόλυτα καινούργιο για αυτούς υποκινούμενοι από την ανάγκη να δημιουργήσουν οι ίδιοι το πλαίσιο και τις ευκαιρίες για τον εαυτό τους, αφού οι εξωτερικές συνθήκες δεν τους βοηθούσαν. Βέβαια πρόκειται για μια εξαιρετική περίπτωση καθώς αυτού του είδους η στάση φαίνεται πως αφορά μια πολύ μικρή μειοψηφία εντός του δείγματος. Ωστόσο κρίνουμε σημαντικό να την αναφέρουμε και μας δίνετε η αφορμή εδώ αλλά επιφυλασσόμαστε να ξανασυζητήσουμε αυτή την σπάνια περίπτωση του να καταφέρνει κάποιος να δημιουργεί θετικά κίνητρα για τον εαυτό του μέσα σε μια τόσο δύσκολη κατάσταση. Η σύζυγος λοιπόν όταν αναφερθήκαμε στο ζήτημα του πως διαχειρίζεται κανείς τον χρόνο του μας απάντησε πως:

«Ο χρόνος έχει νόημα. Απασχοληθήκαμε με την μελισσοκομία και τα καλλυντικά»

Μαρία, 53

Από την άλλη πλευρά βέβαια κατά κανόνα φαίνεται πως για το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος είναι απόλυτα καθηλωτική συνθήκη αυτή της απραγίας με ό,τι και να αυτό συνεπάγεται και ως προς την ψυχολογία του ατόμου.

«Προσπαθώ να κοιμάμαι όσο το δυνατόν περισσότερο, να σου πω την αλήθεια, να κοιμάμαι για να μην σκέφτομαι και να βγαίνω λίγο έξω με φίλους και τέτοια.»

Θανάσης, 36

Επίσης φαίνεται πως ο ελεύθερος χρόνος, η σημασία του και νοηματοδοτείται μέσα από την αναφορά στην εργασία και στην παραγωγική και δημιουργική διάσταση της ως δραστηριότητας, με αναφορά δηλαδή στην προηγούμενη κατάσταση. Το παρακάτω απόσπασμα συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με την κεντρική θέση που κατέχει η εργασία ως προς την ατομική αυτοεκτίμηση και θετική εικόνα του εαυτού. Βλέπουμε δηλαδή συνεχώς πως η δημιουργική διάσταση της εργασίας αναπολείται πάντα. Οι ερωτώμενοι.

«Δεν το θεωρούσα ελεύθερο χρόνο. Το θεωρούσα καταπίεση, ότι δεν μπορούσα να προφέρω αυτό που ήθελα. Γιατί η δουλειά για μένα δεν ήταν μια απλή δουλειά, συνέχεια βγάζαμε καινούργια προτζεκτ...ήταν δημιουργική. Έβγαζα προσφορές, έφτιαχνα το site, είχα πολύ επικοινωνία με τους πελάτες και μου είχε φανεί σαν να με υποχρεώνουν να μείνω στάσιμη. Δεν ήθελα και έφυγα. Σου είπα δούλευα ενώ δεν πληρωνόμουν.» Αντίοπη, 52

Τα άτομα που συναντήσαμε στο Δίκτυο Αλληλεγγύης Βύρωνα, απαντώντας ακριβώς σε αυτό αίσθημα του κενού τόνισαν την αξία του εθελοντισμού στο Δίκτυο, την αλληλεγγύη όπως και την αξία της επαφής τους με ανθρώπους που έχουν ανάλογα προβλήματα και μας είπαν πως αυτό τους βοήθησε πολύ στο να ξεπεράσουν τα καταθλιπτικά συναισθήματα που ένιωθαν. Ενδεικτικά :

“Ψάχνω για δουλειά, έρχομαι εδώ βοηθάω. Όταν δεν κάνω τίποτα νιώθω άχρηστη.” Βασιλική, 50

Ας περάσουμε τώρα στις ψυχολογικές επιπτώσεις. Η διάσταση αυτή ήταν πολύ σημαντική σε όλο το εύρος του δείγματος μας. Παρακάτω παρατίθεται ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αποσπάσματα σχετικά με τις συνέπειες σε επίπεδο ψυχολογίας:

“Νιώθεις μια νέκρα, μια νέκρωση γύρω σου, στην αρχή έχεις την εγρήγορση ότι θα βρω δουλειά, οπότε αυτή σε εξιτάρει, δεν συνειδητοποιείς ας πούμε πολύ, ότι ξέρεις κάτι, τώρα τι θα πάθω. Ξέρεις τι θα πάθεις λόγω ηλικίας, φοβάσαι αλλά επειδή δεν το έχεις συνηθίσει, αρχίζει και σφίγγεται η ψυχή σου, φεύγει η διάθεση για να θέλεις να βγεις έξω. Με τους μήνες που περνάνε αρχίζεις και δεν έχεις χρήματα να διαθέσεις για να θγεις έξω, αρχίζεις και δεν έχεις χρήματα να πας να ψωνίσεις στο σούπερ μαρκετ. Χαλάει ένα παπούτσι, πρέπει να πάρεις άλλο, δεν έχεις παπούτσι να βάλεις. Τα παιδιά από πίσω ζητάνε κάποια πράγματα. Τα χρέη χτυπάνε τις πόρτες. Έρχονται διαταγές πληρωμής. Εκεί αρχίζεις και μαζεύεσαι, πως είναι ας πούμε ένα χτυπημένο ζώο στην σπηλιά του και αρχίζεις και γλείφεις τις πληγές σου, προσπαθώντας με τον ανθρώπινο νου να συγκροτήσεις και να βάλεις κουτάκια. Μέσα σε αυτά τα κουτάκια είναι ότι ο προορισμός μου είναι να βρω δουλειά για να σωθώ από αυτό, σαν δεν βρίσκεις δουλειά όμως και περνάνε οι μήνες, δεν πας ούτε σούπερ μαρκετ. Πας μπαίνεις και θγαίνεις γρήγορα, παίρνεις τα απαραίτητα. Σιγά σιγά δεν πας ούτε λαϊκή, πας παίρνεις τα απαραίτητα φεύγεις, γιατί μετά αρχίζεις και λες να πάρω αυτό να πάρω αυτό και ν πάρω και αυτό, δεν μπορώ να το πάρω, δεν μπορώ να το πάρω, , δεν μπορώ να το πάρω, άρα δεν πάω να ψωνίσω. Δεν πάω. Είσαι κοινωνικά αποκλεισμένος. Τώρα ψυχολογικά είναι το πως είναι ο καθένας μέσα του, δηλαδή πως έχει βιώσει την προηγούμενη ζωή του, πως τον έχει μεγαλώσει η μαμά του και ο μπαμπάς του, τι κρατήματα μπορεί να έχει εγκεφαλικά. Εγώ ασχολήθηκα με την πολιτική, ενάντια σε αυτό, δηλαδή ένας παροπλισμός, ένα οχυρό, ήταν να μπω στους ανθρώπους που αγωνίζονται σαν και εμένα που ήτανε αρκετοί και να πολεμήσουμε να γίνει κάτι διαφορετικό την στιγμή που κοινωνικά και κυβερνητικά δεν υποστηριζόμασταν από πουθενά, πολιτικά, και η πολιτική κυβερνά την κοινωνία κλπ. Να μην μπορείς να πας σε μια ταβέρνα, ένα σινεμά, ένα θέατρο, να αρχίσεις σιγά σιγά να μην θες να διαβάσεις, να μην θες να ζωγραφίσεις, να μην θες να φας, να μην θες να κοιμηθείς, να μην θες να πλυθείς. Θες να κάνεις κακό στον εαυτό σου. Δεν θες να υπάρξεις. Νιώθεις ενοχές.” Γωγώ

Θα ήταν αδύνατο να περιγράψουμε επαρκώς αυτό που τόσες φορές ήδη έχουμε περιγράψει ως ψυχολογικές συνέπειες και πρέπει πάλι να τονίσουμε αυτό που έχουμε ήδη αναφέρει και που είναι ο τρόπος με τον οποίο αλληλοδιαπλέκονται όλα τα

επίπεδα του βιώματος. Στην κοινωνική θεωρία του τραύματος ο Hayden White(1996) μας λέει πως το τραύμα εκφράζεται συνήθως είτε μέσω της σιωπής είτε μέσω μιας ασταμάτητης και συνεχούς ροής λόγου ενώ και οι δύο αυτές μορφές έκφρασης είναι δηλωτικές της αδυναμίας του να περιγραφεί σε όλο του το εύρος το τραύμα και τα βιωμένα συναισθήματα που το συνοδεύουν. Το παραπάνω παράδειγμα ανήκει στην δεύτερη κατηγορία. Η ερώτηση και η συζήτηση ενεργοποίησε αυτήν την αντίδραση της συνεχούς ροής του λόγου. Αν σταθούμε λίγο στο παραπάνω απόσπασμα βλέπουμε με πολύ παραστατικό τρόπο την αίσθημα του αδιέξοδου και την ψυχολογική κατάρρευση που βιώνει ένας άνθρωπος όταν πια χάνει όλα τα προνόμια της εργασίας και δεν μπορεί να κάνει ούτε τις δραστηριότητες που παλιότερα ήταν μέρος της καθημερινότητας του. Βλέπουμε όμως και πως η ενασχόληση με την πολιτική αναδεικνύεται ως πιθανή διέξοδος ή πρακτική αντίστασης. Ας προχωρήσουμε όμως σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τώρα:

‘Πως το βίωσα. Με μια ωραία καταθλιψάρα. Πήρα 15 κιλά, μέσα στο σπίτι. Είχα μάθει να εργάζομαι από τα 18 μου. Άδειασε η τσέπη μου. Άδειασε η ψυχή μου. Εεε... και είχα κλειστεί μέσα στο σπίτι, δεν έβγαινα καν έξω από το σπίτι.’ Αντίοπη 50

«Πάντα σε πειράζει ειδικά όταν δεν βρίσκεις δουλειά. Έχεις έναν προγραμματισμό που καταρρέει. Δεν τα είχα μετρήσει σωστά. Και αυτά που ήρθαν .Η κρίση, το χάος... Το κυριότερο είναι το ψυχολογικό που περνάς, πώς να στο πω ρε παιδί μου, νιώθεις ότι ξόφλησες.» Εύα 47

Ακόμη και αν όπως είπαμε δεν θα μπορούσαμε να περιγράψουμε με επάρκεια τα αρνητικά συναισθήματα που συνοδεύουν την συνθήκη της ανεργίας μπορούμε να πούμε πως η σημασία της τονίζεται από όλους τους ερωτώμενους και μάλιστα συναντήσαμε περιπτώσεις όπου δίνεται προτεραιότητα σε αυτή την διάσταση έναντι των υλικών συνεπειών που αφορούν την οικονομική διάσταση. Δεν μπορούμε να ονομάσουμε τα συναισθήματα και να τα απαριθμήσουμε με ακρίβεια, να χρησιμοποιήσουμε δηλαδή ψυχολογικές έννοιες, ωστόσο φαίνεται πως η κατάθλιψη, η απόγνωση, η εσωστρέφεια, η έλλειψη ενέργειας, τα χαμηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης και το αίσθημα εγκλωβισμού είναι μοτίβα που επαναλαμβάνονται συνεχώς. Ένας παράγοντας που φαίνεται να παίζει πολύ μεγάλο ρόλο σε σχέση με την αδυναμία του να βγει κάποιος από το ψυχολογικό τέλμα έχει να κάνει με την αδυναμία

προγραμματισμού και σχεδιασμού του μέλλοντος και η οποία αποτελεί τεράστιο πλήγμα για την αυτοεκτίμηση του ατόμου και βρίσκεται στο κέντρο και της διαδικασίας της ταυτοτικής κατάρρευσης των συνεπειών που αφορούν στο συμβολικό αυτό επίπεδο αλλά ταυτόχρονα είναι αποτέλεσμα των δομικών διαστάσεων του φαινομένου όπως θα μας δοθεί η ευκαιρία να συζητήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Πάντως σε όλο το εύρος του δείγματος φάνηκε αναπτύσσεται μέσα τους η αίσθηση πως δεν μπορούν να πάρουν στα χέρια τους τα ηνία της ζωής τους, να προσφέρουν, να καθορίσουν με κάποιο τρόπο το μέλλον.

“Τελειώσεις, έρχονται αρρώστιες, έρχονται καυγάδες, έρχονται διαζύγια, δεν μπορείς να σκεφτείς....Η καθημερινότητα δύσκολη, τι να πω, αυτό το κατάλαβα το 2017. Ήμουν σε μια κατάσταση προς γκρεμός και πίσω ρέμα, εγώ τελείωσα. Τώρα περιμένω να πάρω τη σύνταξη μου. Δεν έχω να περιμένω τίποτα πια.” Τάσος 59

“Έχω αρχίσει και χάνω τις ελπίδες. Προσπαθώ να μην σκέφτομαι τι θα γίνει σε ένα μήνα. Να σκέφτομαι τι θα γίνει μέχρι και σήμερα ή αύριο το πολύ.” Μαρία, 53

Ο δραματικός τρόπος με τον οποίο επιδρά η απώλεια της εργασίας στην ανθρώπινη ψυχολογία είναι απόλυτα τεκμηριωμένος θεωρητικά και ερευνητικά ήδη. Τα αρνητικά συναισθήματα είναι λογικό πως μπορούν να λαμβάνουν φασματική μορφή και να εμφανίζουν διαφορετική ένταση τόσο ανάλογα με την συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς κάθε άνθρωπος αντιδρά διαφορετικά, όσο και ανάλογα με την στιγμή την οποία συζητάμε ή στην οποία αναφερόμαστε. Οι πρώτες στιγμές και ο πρώτος καιρός μετά την απώλεια της εργασίας συνοδεύεται από περισσότερο έντονα συναισθήματα, η ένταση των οποίων μειώνεται όσο περνάει ο καιρός και ο άνεργος/άνεργη εξοικειώνεται με αυτή την συνθήκη περισσότερο. Ένας παράγοντας που βοηθά στην άμβλυνση αυτών των συναισθημάτων πέρα από την διάσταση του εθελοντισμού στην οποία αναφερθήκαμε πριν είναι όπως είναι αναμενόμενο οι φιλικές και κοινωνικές επαφές. Σε πολύ μεγάλο βαθμό υπήρξε ομοφωνία για τον βοηθητικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η οικογένεια και η φίλοι. Ενδεικτικά το παρακάτω απόσπασμα συνδυάζει όλα τα παραπάνω, την οικογένεια και την θετική λειτουργία της εθελοντικής εργασίας.

«Άμα ήμουνα και μόνη μου εκεί θα έπεφτα ψυχολογικά αλλά έχω τη μητέρα μου, έχω τον αδερφό μου.. ήρθα εδώ, βοηθάω, γνώρισα φίλους.» Κυριακή 39

Οδεύοντας προς το τέλος της παρουσίασης των ερευνητικών μας ευρημάτων θα περάσουμε σε αυτό που αφηρημένα ονομάσαμε ενδεχόμενες δυνατότητες αντίστασης και που αντιστοιχεί στον τρίτο θεματικό άξονα του οδηγού συνέντευξης(παράρτημα 1). Ρωτώντας λοιπόν το δείγμα μας, αφού πρώτα μας είχε περιγράψει την εμπειρία του, κατά πόσο θα μπορούσε κάποιος να υπερβεί τις αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας και εφόσον θεωρείται πως μπορεί, με ποιόν τρόπο, παρατηρήσαμε σχεδόν για το σύνολο των ερωτώμενων πως στις πρώτες αυθόρμητες απαντήσεις το υποκείμενο της υπέρβασης ή για μας της αντίστασης δεν ήταν το άτομο αλλά το πολιτικό σύστημα. Λαμβάναμε απαντήσεις δηλαδή αρχικά που ουσιαστικά μας έλεγαν πως τίποτα δεν μπορεί να γίνει εφόσον η πολιτική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα είναι αδιέξοδη ή πως απαιτείται π.χ. ένας άξιος ηγέτης για να μπορέσουν να αλλάξουν τα πράγματα. Ενώ εμείς την κατηγορία της αντίστασης την αντιστοιχίσαμε εξ αρχής με τους βαθμούς ατομικής ελευθερίας και κατ' επέκταση την αυτοαναφορική εμπλοκή του καθενός σε σχέση με τα βιώματα του, φαίνεται πως η αρχική τάση του δείγματος ήταν να μην γίνεται αντιληπτή αυτή η διάσταση και έτσι πάντα προχωρούσαμε σε διευκρινιστικές ερωτήσεις. σε πολύ μεγάλο βαθμό τώρα οι απαντήσεις που πήραμε συσχετίζουν αυτή την δυνατότητα με την εσωτερική ψυχολογική οργάνωση του εαυτού και τα στοιχεία του χαρακτήρα. Το απόσπασμα που ακολουθεί τονίζει τον ρόλο της ψυχολογίας, και των εσωτερικών διαδικασιών στην προσπάθεια αναχαίτησης των αρνητικών συνεπειών :

«Ψυχικά αποθέματα χρειάζεται και εγωισμός, δηλαδή ότι μπορώ να το κάνω, μπορώ να ανταπεξέλθω. Δημιουργείς τη πίεση στον εαυτό σου να το βγάλεις αυτό προς τα έξω και να κινηθείς, να πάρεις την ενέργεια που χρειάζεσαι. Είναι μια κατάσταση που υποβάλλεις στον εαυτό σου εκείνο το χρονικό διάστημα που είσαι μετέωρος. Ή θα σε πάρει από κάτω και δεν ξέρω τι κατάληξη μπορεί να έχει αυτό ή θα σταθείς στα πόδια σου και θα πεις θα το παλέψω, χωρίς στόχο βέβαια γιατί στόχο δεν μπορείς να βάλεις τώρα πια.» Τάκης 55

Επίσης πέρα από το ψυχολογικές άμυνες που είναι όπως φαίνεται απαραίτητο να ενεργοποιηθούν, στο κέντρο της προσπάθειας τοποθετείται και η αναγκαιότητα του

να αλλάξει κάποιος πρωτίστως τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται τον εαυτό του και το εξωτερικό περιβάλλον. Φαίνεται πως χρειάζεται να αναπροσαρμοστεί στα νέα δεδομένα όλο το γνωστικό σύστημα βάση του οποίου λειτουργούσε κάποιος. Συγκεκριμένα αλλάζουν οι προσδοκίες, οι απαιτήσεις, οι ανάγκες όπως επίσης και η νοηματοδότηση των εμπειριών της καθημερινότητας. Το παρακάτω απόσπασμα εκφράζει αυτήν ακριβώς την λογική.

“Αυτό που μπορεί να κάνει ο κάθε άνθρωπος είναι να αναθεωρήσει πράγματα για τον εαυτό του, τα θέλω και τις ανάγκες του και να προσαρμοστεί κατά τον δυνατόν χωρίς πολλές φιλοδοξίες και χωρίς γκρίνιες. Να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί την κατάσταση και αυτό για ψυχολογικούς λόγους. Πρέπει να κάνεις πράγματα και να μην είσαι αδρανής αλλά να μην σκέφτεσαι ότι σε έξι μήνες δεν θα έχω ούτε ένα ευρώ. Αν είναι κάτι να έρθει θα έρθει.” Τάσος 56

Κεντρική σημασία αποδίδεται επίσης και στα παρελθοντικά βιώματα και την ζωή του κάθε ατόμου, το επάγγελμα του και τα ήδη διαμορφωμένα χαρακτηριστικά του. Πήραμε αρκετές απαντήσεις που συνέδεαν την ικανότητα και την δυνατότητα κάποιου να υπερβεί τις δυσκολίες που προέκυψαν με τις ικανότητες ψυχικές και σωματικές που ήδη έχει και πιθανώς οφείλονται στο επάγγελμα του .

«Εγώ δεν είμαι άνθρωπος που με παίρνει εύκολα από κάτω. Από μέσα σου μπορείς να το κάνεις. Είναι καθαρά θέμα ιδιοσυγκρασίας ανθρώπων. Βέβαια, η δουλειά μου ήταν έτσι... άλλο είναι κάποιος που καθημερινά μπαίνει σε 6-7 καταστάματα, αντιμετωπίζει διαφορετικούς τύπους ανθρώπων, να μπορεί να ελιχθεί, να επιτεθεί, να αμυνθεί, όλα αυτά παίζουν μεγάλο ρόλο.» Τάσος 59

Ένας άλλος δρόμος αν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε έτσι, στην προσπάθεια του ανέργου να επιχειρήσει να αντισταθεί στις δυσκολίες, είναι αυτός που ανοίγεται μέσα από τα άτυπα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και αφορά στην υιοθέτηση συλλογικών στάσεων και αξιών ή την ενασχόληση με την πολιτική με την ευρύτερη έννοια όπως είδαμε και σε ένα προηγούμενο απόσπασμα. Η αλληλεγγύη , η αλληλοϋποστήριξη και η ένταξη σε τέτοια περιβάλλοντα φαίνεται πως πρώτον απαλύνουν έστω κάποιες πτυχές της εμπειρίας αλλά κυρίως φέρνουν στην επιφάνεια μια προοπτική εξέλιξης που ενδυναμώνει το άτομο , ίσως σε αρκετά μεγάλο βαθμό

γιατί το προσδιορίζει και καλύπτει έτσι κάτι από το κενό που ακολουθεί την ταυτοτική κατάρρευση. Ίσως επίσης γιατί η ένταξη και δραστηριοποίηση σε αυτό το περιβάλλον βοηθάει στην ουσιαστική παραγωγή νοήματος για το άτομο που κατά τα άλλα αισθάνεται και κυρίως ζει υπό συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής απομόνωσης.

«Απογοητεύτηκα. Γιατί όταν διώχνεις μία έγκυο που μπορεί να σου κάνει δουλειά. Εδώ σου λέω δούλενα βράδυ μέχρι τότε. Απογοητεύτηκα με τους ανθρώπους κυρίως, όχι με τον εαυτό μου. Η ψυχολογία είναι το χειρότερο γιατί όταν έρχεται και το παιδί μετά, έχεις κάποιες παροχές απ' το κράτος, οι οποίες είναι μηδαμινές. Δεν επαρκούν για να ζήσεις όταν είσαι μία μόνη μητέρα με ένα παιδί και δεν έχεις στον ήλιο μοίρα. Σε πιάνει μελαγχολία αλλά επειδή πρέπει να είσαι δυνατός και για το παιδί και για τον εαυτό σου, καταπίνεις τις καταστάσεις. Δεν πιστεύω ότι θα γίνει τίποτα. Νομίζω ότι δεν υπάρχει σωτηρία. Δυστυχώς, θα διαιωνίζεται η κατάσταση ως έχει τώρα, αυτή τη στιγμή. Μόνο η αλληλεγγύη μπορεί να μας βοηθήσει.» Ντόρα 36

Φυσικά βέβαια το να καταφέρει κάποιος να αντισταθεί, ή έστω να το επιχειρήσει δεν είναι πάντοτε δυνατό. Όταν αυτό εξαρτάται από τον οικονομικό παράγοντα και την εύρεση εργασίας με απόλυτους όρους ή εν πάση περιπτώσει έτσι καταγράφεται ο συσχετισμός αυτός βρισκόμαστε μπροστά σε μια συνθήκη εγκλωβισμού και τότε ακόμα και το να διερωτάται κανείς γύρω από αυτό το ζήτημα μοιάζει να μην έχει νόημα. Σε αυτή την περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά σε έναν απόλυτο δομικό εγκλωβισμό. Παρακάτω παρατίθενται κάποια παραδείγματα αυτού του είδους των απαντήσεων, που αποκαλύπτουν πολύ γλαφυρά τα δομικά χαρακτηριστικά του αδιεξόδου:

‘Προσπαθώ και δεν το σκέφτομαι, αλλά στην ουσία σου έχουν καταστρέψει τη ζωή σου...

Αν με ρωτάς εμένα τώρα ποιο είναι το πρόβλημα μου, αν μπορώ να κάνω κάτι, είναι αν θα χρειαστούν φροντιστήριο τα παιδιά.. Δεν σκέφτομαι τίποτα άλλο. Δεν μπορείς να κάνεις ούτε σχέδια ούτε τίποτα’’ Εύα 47

«Σου είπα το βασικό είναι να μπορείς να έχεις και μια μικρή χρηματική βάση... φαντάσου να είναι κάποιος χωρίς δουλειά, με ενοίκιο και μικρό παιδί και να μην έχεις τίποτα.. εκεί ή θα πας να πέσεις από το βουνό...γιατί δουλειές δεν υπάρχουν.» Στέργιος , 38

Κλείνοντας την παρουσίαση της έρευνας μας δεν θα θέλαμε να κουράσουμε άλλο περιγράφοντας ξανά και ξανά όλες τις συνισταμένες την εμπειρίας της ανεργίας καθώς θεωρούμε ότι αυτό το έχουμε πετύχει σε μεγάλο βαθμό και στο πρώτο μέρος της εργασίας μας αλλά και σε αυτό. Θα αρκεστούμε απλώς να πούμε πως κάθετι στο οποίο αναφέρθηκαν όλοι όσοι συμμετείχαν στην έρευνα μας, όλες οι ψυχολογικές και υλικές και πρακτικές συνέπειες όπως αυτές βιώθηκαν, και πέρα από την αναλυτική τους αξία, αντιστοιχούν σε όρια επί της δράσης, της σκέψης και της ύπαρξης των υποκειμένων. Όρια τα οποία είναι στο μεγαλύτερο τους βαθμό απροσπέλαστα και άρα σε πολύ μεγάλο βαθμό αυτό που εμείς αναζητάμε, την αντίσταση, θα μπορούσαμε να την σκεφτούμε με όρους κριτικής σκέψης και δράσης επί αυτών των ορίων. Θα κλείσουμε με τα λόγια της J. Butler (2017:50), « ο ευατός διαμορφώνει τον ευατό του, αλλά το κάνει εντός ενό συνόλου πρακτικών διαμόρφωσης που χαρακτηρίζονται ως τρόποι υποκειμενοποιήσεων. Το ότι το εύρος των δυνατών μορφών οριοθετείται εκ των προτέρων από τέτοιου είδους τρόπους υποκειμενικοποίησης δεν σημαίνει ότι ο ευατός αποτυγχάνει να διαμορφώσει ευατόν, ότι ο ευατός είναι πλήρως διαμορφωμένος. Αντιθέτως ο ευατός είναι πλήρως αναγκασμένος να διαμορφώσει ευατόν, αλλά να το κάνει εντός μορφών που είναι ήδη, περισσότερο ή λιγότερο εν ισχύ και εν εξελίξη.»

3.3 Συμπεράσματα έρευνας

Ας ανασυγκροτήσουμε λοιπόν το τι είδαμε μέσα από την έρευνα μας. Διαπιστώσαμε πως η ανεργία ως συνθήκη επιδρά στα άτομα με αρνητικό τρόπο. Οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις και συνέπειες αφορούν σε διάφορα επίπεδα και πλευρές της ζωής του ανέργου. Μέσα από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκαν μέσω των αφηγήσεων συγκεκριμένα πεδία στα οποία οι συμμετέχοντες στην έρευνα απέδωσαν μεγάλη βαρύτητα. Πιο συγκεκριμένα αυτά αφορούν: τις οικονομικές συνέπειες και την απώλεια εισοδήματος, τις αλλαγές σε επίπεδο καθημερινότητας με βαρύτητα στον χρόνο, ο οποίος βιώνεται ως κενός νοήματος, και έπειτα τις συνέπειες σε οικογενειακό επίπεδο, τις ψυχολογικές αλλά και ψυχοσωματικές συνέπειες, την αδυναμία προγραμματισμού ως προς το μέλλον, την αίσθηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως απόρροια όλων των παραπάνω σε συνδυασμό με τις δομικές διαστάσεις φαινομένου και τέλος ως προς τις δυνατότητες αντίστασης διαπιστώσαμε πως αυτή είναι δυνατή υπό κάποιους όρους. Θα το συζητήσουμε όμως αυτό το ζήτημα που είναι και κεντρικό για μας αναλυτικότερα στην συνέχεια. Το ερευνητικό υλικό το οποίο είχαμε στην διάθεση μας τέθηκε ως προς την παρουσίαση του και την επεξεργασία του υπό το πρίσμα των δύο ερευνητικών μας ερωτημάτων. Το πρώτο ερώτημα μας αφορά στις δομικές διαστάσεις του φαινομένου της ανεργίας και το κατά πόσο η συνθήκη της ανεργίας, ως βιωμένη εμπειρία, μπορεί να ιδωθεί ως μορφή δομικής βίας. Κατά πόσο δηλαδή τεκμηριώνεται από το πεδίο της έρευνας ότι η ανεργία ως συνθήκη ύπαρξης, επηρεάζει τα άτομα σε τέτοιο βαθμό ώστε οι πραγματικές ικανότητες τους, σωματικές και διανοητικές, να είναι σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο από αυτό που δυνητικά θα μπορούσαν να είναι. Το δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα αφορά στο κατά πόσο τα άτομα κινητοποιούν την διάνοια τους για να σκεφτούν τις εξωτερικές παραμέτρους και εάν και σε ποιο βαθμό στην συνέχεια αναγνωρίζουν βαθμούς ελευθερίας στον εαυτό τους ώστε να μπορούν να υπερβούν τις αρνητικές επιπτώσεις της απώλειας της εργασίας. Το γεγονός ότι επεξεργαστήκαμε το εμπειρικό υλικό υπό την οπτική της δομικής διάστασης και της ενδεχόμενης δυνατότητας των ανέργων να αντισταθούν στους περιορισμούς που προκύπτουν είχε μια άμεση συνέπεια στην οποία δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε. Ένα μεγάλο κομμάτι πληροφοριών που σχετίζεται με κάποιες πλευρές των αρνητικών επιπτώσεων και που είναι σε απόλυτη συμφωνία με τα βιβλιογραφικά

δεδομένα όπως τα είδαμε, επιλέξαμε να μην το παρουσιάσουμε με λεπτομέρειες προκειμένου να μην παρεκκλίνουμε από τους στόχους της έρευνας μας. Αυτό σημαίνει πως τα ευρήματά μας ως προς τα θέματα που προκύπτουν στο οικογενειακό περιβάλλον του ανέργου όπως επίσης και τα ζητήματα που αφορούν την θεσμική πλαισίωση των ανέργων και τον τρόπο με τον οποίο αυτή αξιολογείται και βιώνεται, δεν παρουσιάστηκαν εκτενώς

Διατάσσοντας τώρα τα ευρήματά μας είδαμε πως το να χάνει κάποιος την δουλειά του αποτελεί κατά κανόνα ένα δραματικό βίωμα το οποίο εκκινεί από την στιγμή της απόλυσης του. Οι υλικές συνέπειες αυτής της συνθήκης, η αποστέρηση οικονομικών μέσων επιδρούν στο επίπεδο ζωής του ατόμου. Ως μέγεθος αλλά και ως βίωμα η υλική αυτή συνέπεια της απώλειας εισοδήματος, χαρακτηρίζεται από διαβαθμίσεις και έτσι δεν μπορούσε να γίνει το περιεχόμενό της κατανοητό ως ενιαίο. Το άτομο παύει να μπορεί να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του και τις υποχρεώσεις του. Αυτός είναι και ο πρώτος βασικός άξονας της βιωμένης εμπειρίας. Παράλληλα στο κέντρο αυτής της εμπειρίας βρίσκεται επιπλέον μια διαδικασία ταυτοτικής αποδόμησης που σχετίζεται έντονα με τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει η εργασία, ως παραγωγική δραστηριότητα αλλά και ως πηγή εισοδήματος. Η διαδικασία αυτή, της ταυτοτικής αποσυσκρότησης συνδέεται επίσης με την αλλαγή της κοινωνικής θέσης του ατόμου καθώς το επίπεδο ζωής που εξαρτάται από το εισόδημα πέφτει απότομα. Το άτομο αναλαμβάνει από τα “μέσα” να επιλύσει τις συγκρούσεις που προκύπτουν από την κοινωνική και δομική διάσταση του φαινομένου. Καλείται να αντιμετωπίσει με κάποιον τρόπο τις ψυχικές συνέπειες των ακυρωτικών μηχανισμών και της κοινωνικής απαξίωσης που βιώνει. Το βασικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι οι πολύ σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχολογία του. Όπως είδαμε και βιβλιογραφικά οι άνεργοι εμφανίζουν μεγαλύτερα επίπεδα θλίψης και αισθήματα απελπισίας. Τα συμπτώματα που συνδέονται με ψυχικές διαταραχές είναι επίσης αυξημένα σε αυτή την κοινωνική ομάδα καθώς οι άνεργοι τείνουν να υποφέρουν περισσότερο αισθήματα δυστυχίας, καταθλιπτική διάθεση, άγχος, όπως επίσης και από την σωματοποίηση των συναισθημάτων αυτών και αλλά και από μειωμένο αίσθημα αυτοεκτίμησης και ικανοποίησης από της ζωή τους (Paul & Moser, 2009:278). Παράγεται δηλαδή μια ψυχοκοινωνική συνιστώσα. Το πέρασμα από την μια στην άλλη πλευρά φέρνει το άτομο αντιμέτωπο με μια αντίφαση στο εσωτερικό του εαυτού του που δεν είναι παρά η έκφραση των σχέσεων εξουσίας που υπάρχουν.

Αυτή την εσωτερική σύγκρουση είναι που καλείται το άτομο να διαχειριστεί προκειμένου περιορίσει τις αρνητικές επιπτώσεις για αυτό, αρνητικές επιπτώσεις που ωστόσο είναι απόρροια ήδη διαμορφωμένων συστημικών διαδικασιών και μηχανισμών. Σαφώς ανακύπτουν σε ένα τέτοιο πλαίσιο ουσιαστικά συνεχώς ζητήματα που αφορούν την πολιτική και κοινωνική πλαισίωση της ανεργίας και που σχετίζονται με την κρατική μέριμνα, τον ΟΑΕΔ, την γραφειοκρατία που συνοδεύει την εύρεση εργασίας, τα επιδόματα κλπ. Τα ζητήματα αυτά είναι πολύ σημαντικά, τόσο ως προς τον διαμορφωτικό τους ρόλο σε σχέση με το βίωμα της ανεργίας, όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς αποτελούν στοιχεία και σημεία ενός πλέγματος που αξίζει να αναδειχθεί σε όλο του το εύρος προκειμένου να αναδειχτούν επαρκώς και οι δομικές διάστασης του φαινομένου της ανεργίας. Παρόλα αυτά ο χαρακτήρας της συζήτησης δεν μας επιτρέπει να αναφερθούμε σε αυτά με αναλυτικό και λεπτομερή τρόπο. Γίνεται παρόλα αυτά και πρέπει να γίνει παραδεκτό ότι ο ρόλος τους είναι καταλυτικός με απόλυτα ουσιαστικό και υλικό τρόπο, ως προς την διαμόρφωση της εμπειρίας του κάθε ατόμου, του επιπέδου και της ποιότητας ζωής του. Προφανώς όλο αυτό προστίθεται στην διάσταση της απουσίας της εργασίας, τόσο ως σωματικής και πνευματικής δραστηριότητας, συγκροτικής για το σύγχρονο υποκείμενο, όσο και ως αποκλειστικού μέσου διαβίωσης και βασικής πηγής εισοδήματος, δηλαδή και ως προς την εξίσου με τα παραπάνω πλευρά σημαντική πτυχή της κατάστασης αυτής, την οικονομική αποστέρηση.

Οι επιπτώσεις τώρα αυτές ή η όποια βλάβη, γίνονται ορατές σε υλικό επίπεδο ευκολότερα καθώς πρόκειται ουσιαστικά για μετρήσιμα μεγέθη. Παρόλα αυτά το ίδιο ισχύει και σε ψυχολογικό επίπεδο. Όπως καταγράφεται συνολικά είναι απόλυτα ορατές και σε αυτό το βαθύτερο σημείο. Οι συνεντεύξεις μάλιστα τονίζουν και αναδεικνύουν αυτό το χαρακτηριστικό πολύ έντονα, και μάλιστα σχεδόν ομόφωνα έναντι των περισσότερο υλικών συνεπειών, που φαίνεται πως εκλογικεύονται ευκολότερα, και ειδικά στην Ελλάδα της κρίσης, που μοιάζει να αναπαρίσταται στο μυαλό του μεγαλύτερου μέρους του δείγματος ως αδιέξοδο με αποτέλεσμα στην συνέχεια, όπως φαίνεται να μετατοπίζεται το βάρος στην βιωμένη δυστυχία. Ωστόσο ακόμα και η παραδοχή του αδιεξόδου ή η αναπαράσταση του ενισχύουν την υπόθεση μας πως η ανεργία είναι στην πραγματικότητα μια μορφή βίας που εγγράφεται στα χαρακτηριστικά του συστήματος. Η ανεργία βιώνεται ως καταδίκη και οριστική συνθήκη στην ηλικιακή κατηγορία του δείγματος, όσον αφορά το μελλοντικό επίπεδο

και την ποιότητα ζωής, όπως επίσης και τις δυνατότητες του κάθε ατόμου να σχεδιάσει και να προγραμματίσει την ζωή του ή ακόμη και να βρει εργασία . Να υπενθυμίσουμε σε αυτό το σημείο πως ένα χαρακτηριστικό εύρημα μας που σχετίζεται με πολύ ξεκάθαρο τρόπο με την δομική διάσταση του φαινομένου και που αφορούσε την ηλικιακή κατηγορία του δείγματος είναι το γεγονός πως τα άτομα που απολύονται σε αυτήν την ηλικία είναι σχεδόν απίθανο να ξαναβρούν δουλειά τόσο εξαιτίας της ηλικίας τους αλλά κυρίως εξαιτίας των συνθηκών που επικρατούν στην ελληνική αγορά εργασίας. Κανένας δεν προσλαμβάνει ανθρώπους με εμπειρία την στιγμή που τον συμφέρει οικονομικά να προσλάβει νεότερα άτομα που δεν έχουν και οικονομικές απαιτήσεις και προσδοκίες. Αυτό έχει βέβαια και μια άλλη αυτονόητη και υλική συνέπεια για την ηλικιακή κατηγορία αυτή τόσο ως προς το παρόν όσο και ως προς το μέλλον. Καθώς μιλάμε για ανθρώπους που σχεδόν έχουν ολοκληρώσει τον εργασιακό τους βίο την στιγμή που απολύονται και ταυτόχρονα δεν μπορούν να βρουν δουλειά, αυτό σημαίνει πως δεν έχουν την δυνατότητα να συγκεντρώσουν και τα απαραίτητα ένσημα που υπολείπονται για να κατοχυρώσουν το δικαίωμα τους στην σύνταξη. Ουσιαστικά βλέπουμε ότι αυτή η δυνατότητα απουσιάζει πλήρως.

Επιστρέφοντας στην θεωρία σύμφωνα με τον Galtung και όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, *«η βία είναι παρούσα εκεί όπου τα ανθρώπινα όντα επηρεάζονται σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε οι πραγματικές σωματικές και διανοητικές τους δυνατότητες να είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο που θα μπορούσαν να βρίσκονται δυνητικά»* (Galtung, 1969:168). Η βία ορίζεται με αυτόν τον τρόπο ως η αιτία της απόστασης ανάμεσα στο πραγματικό και στο δυνητικό, ανάμεσα σε αυτό που είναι και ανάμεσα σε αυτό που θα μπορούσε να είναι ή με άλλα λόγια ανάμεσα σε αυτό που συμβαίνει και ανάμεσα σε αυτό που θα μπορούσε να συμβαίνει. Η βία σε αυτό το σχήμα είναι αυτή που τροφοδοτεί και αυξάνει την απόσταση αυτή, αλλά επίσης παρεμποδίζει και την μείωση της. Άρα όταν το εκάστοτε δυνητικό, θα μπορούσε να είναι υψηλότερο επίπεδο από ότι το πραγματικό, τότε είναι εξ ορισμού αποφευκτέο, και όταν θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι αλλιώς, θα μπορούσαμε να είχαμε αποφύγει την συγκεκριμένη κατάσταση, τότε η βία είναι παρούσα (Galtung, 1969:169). Η βία χτίζεται και εγγράφεται μέσα στην δομή, ενώ εκδηλώνεται με την άνιση κατανομή ισχύος και την κατά συνέπεια, διαμόρφωση άνισων ευκαιριών ζωής (Galtung, 1969:171). Η βία λοιπόν που χαρακτηρίζεται από την απουσία της σχέσης, δηλαδή της άμεσης και προφανούς

σύνδεσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μπορεί να προκύπτει και να γεννιέται μέσα στην δομή.

Ως προς το πρώτο ερευνητικό μας ερώτημα για μας η ανεργία αποδεικνύεται πως είναι μια μορφή δομικής βίας γιατί ως συνθήκη ύπαρξης οριοθετεί την ζωή του ατόμου και μεταλλάσσει στην ζωή του ολοκληρωτικά. Πρόκειται για έναν μηχανισμό με πολύ συγκεκριμένες συνέπειες για το άτομο. Από την στιγμή που κάποιος χάνει την δουλειά του γνωρίζουμε πως αλλάζουν ριζικά οι συνθήκες διαβίωσης του και χάνει την δυνατότητα διαμόρφωσης, προγραμματισμού και οργάνωσης της ζωής του. Την δυνατότητα αυτή την χάνει εξαιτίας των δομικών χαρακτηριστικών του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού συστήματος στο οποίο εντάσσεται. Αυτό αποδεικνύεται σε πολύ μεγάλο βαθμό και από την ομοφωνία που διαπιστώσαμε πως υπάρχει γύρω από τις αρνητικές συνέπειες της εμπειρίας της ανεργίας κατά την επιστημονική μελέτη της σε κοινωνιολογικό και κοινωνιοψυχολογικό επίπεδο τα τελευταία εκατό χρόνια. Από την στιγμή δηλαδή που ενεργοποιείται αυτός ο σταθερός μηχανισμός μπορούμε σχεδόν με ακρίβεια πια να προβλέψουμε τα αποτελέσματα του. Ως μηχανισμός συμβάλλει αναμφίβολα στην εγκαθίδρυση και εδραίωση ανισοτικών συνθηκών ζωής, αποστερεί ευκαιρίες, δομές και πόρους. Ο άνεργος/η, ως δρών λοιπόν εντός του συστήματος και των συστημάτων αλληλόδρασης από τα οποία συναποτελείται η δομή, αποκλείεται μέσω του μηχανισμού της ανεργίας από την πρόσβαση του σε πολλαπλά πεδία και επίπεδα δράσης και σίγουρα από τα υψηλότερα. Μπορεί να δράσει σε συγκεκριμένα επίπεδα και μέχρι ένα ορισμένο βαθμό, με μια προδιαγεγραμμένη αποτελεσματικότητα ή αναποτελεσματικότητα. Έπειτα όπως διαπιστώσαμε και από την έρευνα μας υποβαθμίζεται όχι μόνο σχετικά με την δυναμική διάσταση των πραγμάτων, αλλά πολλές φορές κάτω από το όριο της επιβίωσης την στιγμή φυσικά που κάτι τέτοιο θα μπορούσε να έχει αποφευχθεί. Ουσιαστικά δηλαδή το άτομο αποστερείται ολοκληρωτικά τις δυναμικές του ικανότητες. Δεν μπορεί να εργαστεί, δεν μπορεί να προσφέρει στην οικογένεια του και στα παιδιά του τίποτα από όσα δυναμικά θα μπορούσε και όλη αυτή η διαδικασία μεταλλάσσει όχι μόνο την δική του ζωή αλλά επηρεάζει άμεσα και το κοντινό του περιβάλλον. Καθώς οι οικονομικές συνέπειες είναι απροσπέλαστες, ο άνεργος/η καταρρέει ψυχολογικά, περιορίζει τις κοινωνικές συναναστροφές αναγκαστικά και τελικά διαβιεί υπό συνθήκες κοινωνικής απομόνωσης και αποκλεισμού. Οδηγείται παράλληλα όμως και σε έναν άλλο

αποκλεισμό αυτόν που αφορά την πνευματικές και διανοητικές του ικανότητες , ο άνεργος που ταυτοχρόνως είναι φτωχός και δυστυχισμένος και που ζει σε ένα πολιτικό και κοινωνικό σύστημα όπως το ελληνικό, που μοιάζει να είναι στα όρια του και που δεν αφήνει περιθώρια προσδοκιών, καταρρέει ψυχολογικά . Εξαναγκάζεται να βιώνει συναισθήματα απόγνωσης, απελπισίας και απώλειας. Οι διαστάσεις αυτές που αφορούν αυτά τα συναισθήματα είναι καταστροφικές για το άτομο και φτάνουν σε σημείο να επηρεάζουν και τις σωματικές του ικανότητες και την υγεία του. Το άτομο σταματά να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως ισότιμο με τους υπόλοιπους πολίτες άλλων κατηγοριών. Τείνει να ζηλεύει, να μην αντέχει το διαφορετικό, να κλείνεται στο σπίτι του για να μην βλέπει άλλους ανθρώπους να κρατάνε σακούλες του super market. Σε αυτό το σημείο βέβαια πρέπει να αναγνωρίσουμε πως η ένταση αυτή του βιώματος είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό απόρροια και της οικονομικής κρίσης και των όσων συνεπάγεται. Είναι βέβαια λογικό να εντείνονται όλες οι επιμέρους αρνητικές συνέπειες της ανεργίας και είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε πως εφόσον έχουμε συμφωνήσει πως μια βασική λειτουργία της ανεργίας είναι να οριοθετεί και να περιορίζει την ζωή του άνεργου, τότε αν σε αυτό προσθέσουμε και τον τρόπο με τον οποίο επιδρά η κρίση και το πως εντείνει τους περιορισμούς. Θα μπορούσαμε ίσως να δούμε την κρίση σαν ένα επιπλέον όριο πάνω στα όρια και τους περιορισμούς που εγκαθιδρύει η απώλεια της εργασίας και ο μηχανισμός της ανεργίας.

Είναι πολύ δύσκολο, και το γνωρίζουμε εξ αρχής, από την στιγμή που διαπραγματευόμαστε μια τόσο αφηρημένη και φορτισμένη έννοια, να καταφέρουμε να πείσουμε με απόλυτους όρους για την υλικότητα των υποθέσεων μας. Αυτό που με βεβαιότητα ελπίζουμε πως καταφέραμε να δείξουμε είναι το πόσο άμεσα συνδέεται πάντα, και ειδικά για μας, το αφηρημένο με το συγκεκριμένο. Το πως η δομή, τα επιμέρους στοιχεία και διαδικασίες που την χαρακτηρίζουν, εγγράφονται στην μονάδα, στο κάθε μοναδικό κομμάτι της. Με άλλα λόγια, ως προς την ανεργία, πως κάτι δηλαδή που εκ πρώτης όψεως, και από μια σχετικά μακροσκοπική και ουδέτερη οπτική γωνία, μπορεί να μοιάζει ως μια κατάσταση εν μέρει φυσική ή λογική, γιατί θα μπορούσε να σκεφτεί κάποιος πως αφού υπάρχουν εργαζόμενοι θα υπάρχουν και άνεργοι αφού οι θέσεις εργασίας είναι αν μη τι άλλο ένα περατό μέγεθος ανεξαρτήτως πλαισίου. Κάτι τέτοιο τελικά όμως, ένα τέτοιο κρυφό σημείο ή τυφλό σημείο, διαμορφώνει ένα άλλο επίσης περατό μέγεθος, την ανθρώπινη ζωή, μεταλλάσσοντας το περιεχόμενο της αφού πρώτα περιορίζει τις ίδιες τις δυνατότητες και ικανότητες

του ατόμου, διανοητικές και σωματικές. Ο άνεργος δεν μπορεί ποτέ να υπερβεί την συνθήκη της ανεργίας, την φτώχεια, την ψυχολογική κατάρρευση, την υποκειμενική αποδιοργάνωση ολοκληρωτικά. Η ζωή του γεμίζει αρνητικά συναισθήματα και η μόνη πιθανότητα και ελπίδα να ξεφύγει ώστε να μπορέσει να ζήσει αξιοπρεπώς είναι η εύρεση εργασίας. Στην Ελλάδα της κρίσης όμως σε αυτό το ζήτημα δεν μπορεί κανείς ούτε να ελπίζει καθώς η ελληνική κοινωνία μαστίζεται από την ανεργία τα τελευταία δέκα χρόνια.

Είτε μιλήσουμε με όρους κρίσης υπερσυσσώρευσης, είτε σκεφτούμε δηλαδή πως η ανεργία είναι αποτέλεσμα της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου καθώς οι επιχειρήσεις παράγουν εξαιτίας του ανταγωνισμού πολύ περισσότερα από αυτά που η αγορά μπορεί τελικά να καταναλώσει με αποτέλεσμα να υπάρχει αναστολή επενδύσεων, και βίαιες παύσεις της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και απαξίωση του κεφαλαίου με άμεση συνέπεια την αύξηση της ανεργίας. Είτε πούμε πως στη σημερινή ανάπτυξη του καπιταλισμού, με την εισαγωγή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οργάνωσης της οικονομίας και την τάση προς την πλήρη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και των κανόνων της αγοράς υπάρχουν άνθρωποι που είναι δομικά περιττοί. Αν επανέλθουμε δηλαδή στο επιχείρημα του ο P. Bourdieu (1998:85) που τονίζει το γεγονός ότι η θεμελίωση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής τάξης κάτω από την ταμπέλα της ελευθερίας, είναι το αποτέλεσμα της δομικής βίας της ανεργίας. Είτε μιλήσουμε με περισσότερο νεοκλασικούς και ουδέτερους όρους, μετατίθοντας το βάρος στο άτομο και την αγορά, την ασύμμετρη πληροφόρηση, τις ευκαιρίες που δεν έγιναν επαρκώς αντιληπτές, ή το κατά πόσο το άτομο διέθετε τα απαραίτητα προσόντα για να έχει κάποια θέση στην αγορά εργασίας κ.ο.κ. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας που θα προσπαθούσαμε να ανασυγκροτήσουμε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δηλαδή το ότι η βιωμένη εμπειρία της ανεργίας, είναι σταθερά μια αρνητική εμπειρία για το άτομο, με συνέπειες βέβαια και προεκτάσεις που ως προς το περιεχόμενό τους και την έντασή τους θα μπορούσαν να διαταχθούν σε ένα ευρύ φάσμα, ουσιαστικά αυτό δεν αλλάζει. Η ζωή του ανέργου μεταλλάσσεται με ολικούς και οριστικούς όρους, αφού πρώτα περιορίζονται οι δυνατότητες του. Μπορούμε με βεβαιότητα λοιπόν να συμφωνήσουμε και πάλι με τον P. Bourdieu (1998:92) και να παραδεχτούμε πως τα αποτελέσματα της δομικής βίας της ανεργίας καθηλώνουν το άτομο με ολοκληρωτικό τρόπο καθώς εγκαθιδρύουν μια μόνιμη αβεβαιότητα για το μέλλον που εμποδίζει την οποιαδήποτε λογική αναμονή και

προσδοκία, την βασική ουσιαστικά πίστη και ελπίδα στο μέλλον που χρειάζεται ο κάθε άνθρωπος για να λειτουργήσει ομαλά τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Ας προχωρήσουμε τώρα στα ευρήματα μας που αφορούν το δεύτερο αυτό ερευνητικό μας ερώτημα και την κατηγορία της αντίστασης. Οι επιπτώσεις στην ψυχολογία του ατόμου δεν είναι καθαρή αντανάκλαση του κοινωνικού φαινομένου της ανεργίας, αλλά αναμφίβολα μεγεθύνονται, επηρεάζονται και οροθετούνται από αυτές. Αυτή η βία δεν απαντάται εύκολα και δεν αναχαιτίζεται ποτέ ολοκληρωτικά, είναι ταυτόχρονα τόσο κοντά και τόσο μακριά και ενώ τις αιτίες της και της αφετηρίες της συνήθως θα τις συναντήσουμε στις παρυφές του συστήματος, την αναχαίτιση της ή την οποιαδήποτε απόπειρα αντίστασης θα την αναζητήσουμε στο άτομο και μάλιστα μάλλον σε ψυχολογικό επίπεδο. Δηλαδή από μια σταθερή δομή με α ή β αποτελέσματα, που είναι το σύστημα, θα ψάξουμε να βρούμε την απάντηση σε μια άλλη κλειστή δομή, αυτή του ανθρώπινου χαρακτήρα και της ψυχολογικής του οργάνωσης. Σε αυτές τις συνθήκες είναι που το βίωμα λαμβάνει άλλο περιεχόμενο αλλά και άλλη σημασία. Η υποκειμενική εμπειρία για μας υπήρξε ο καθρέφτης της διαδικασίας αυτής. Ήδη από την τίτλο της εργασίας μας, φάνηκε πως θελήσαμε να διερευνήσουμε κατά πόσο ο άνεργος δύναται να αντιταχθεί και να αντισταθεί έστω και με ψυχολογικούς όρους στην βία την οποία δέχεται ή αν ενδεχομένως μπορεί με κάποιο τρόπο να προσπελάσει τα εμπόδια που η συνθήκη της ανεργίας εγκαθιδρύει ή αν αντιθέτως τελικά προκύπτει μια κατάσταση εγκλωβισμού, ματαιώσης και οδύνης. Σε όλη την έκταση τη βιβλιογραφικής επισκόπησης συνειδητά δεν θελήσαμε να προσδώσουμε απόλυτο περιεχόμενο στην έννοια αντίστασης καθώς αυτό θα ήταν αδύνατο γιατί εφόσον δεν γνωρίζαμε το περιεχόμενο της βιωμένης εμπειρίας της ανεργίας δεν θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε και τι μορφή θα μπορούσε να λαμβάνει η αντίσταση σε αυτή.

Στην παρουσίαση της βιβλιογραφίας αναφερθήκαμε στο κοινωνιοψυχολογικό σχήμα της γνωστικής ασυμφωνίας του Festinger (1957,1964). Σύμφωνα με την θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας είπαμε πως οι άνθρωποι επηρεάζονται από τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις πράξεις τους και τα πιστεύω τους και πως κάθε αναντιστοιχία ή ασυνέπεια σε επίπεδο γνωστικής δομής προκαλεί δυσαρμονία, η οποία αναμένεται να κινητοποιήσει το άτομο να την επιλύσει (Κοκκινάκη,2006:103-108). Γνωστικό

στοιχείο είναι ό,τι γνωρίζει το άτομο για τον εαυτό του, τα συναισθήματα του, τις πεποιθήσεις, τις προθέσεις και τις πράξεις του. Σύμφωνα με την θεωρία η ασυμφωνία είναι μια συνεχής μεταβλητή η ένταση της οποίας εξαρτάται από δύο παράγοντες. Πρώτον από την σημαντικότητα των γνωστικών στοιχείων, όπου σημαντικά είναι εκείνα τα στοιχεία που έχουν ιδιαίτερη αξία και είναι κεντρικά στην αυτοεκτίμηση του ατόμου και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του. Όσο σημαντικότερα είναι τόσο εντονότερη αναμένεται να είναι η ασυμφωνία. Δεύτερον, η ένταση της ασυμφωνίας εξαρτάται από την αναλογία σύμφωνων και ασύμφωνων στοιχείων. Σε αυτή την περίπτωση όσο περισσότερα είναι τα ασύμφωνα στοιχεία σε σχέση με τα σύμφωνα στοιχεία, τόσο εντονότερη είναι η αίσθηση της ασυμφωνίας που βιώνει το άτομο. Η ασυμφωνία λοιπόν μεταξύ των γνωστικών στοιχείων προκαλεί ένταση και δυσαρέσκεια, η οποία μπορεί να εκτονωθεί μόνο με την επίλυση της. Η εξάλειψη της ασυμφωνίας με την σειρά της προϋποθέτει την αλλαγή ενός ή περισσότερων γνωστικών στοιχείων. Οι βασικοί τρόποι επίλυσης της ασυμφωνίας είναι τρεις, αλλαγή πεποιθήσεων, αλλαγή δράσεων, ή αλλαγή του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε τις πράξεις μας, τις αντιλαμβανόμαστε και τις εκλογικεύουμε. Στις περιπτώσεις δηλαδή που τα άτομα δεν έχουν περιθώριο να αλλάξουν την δράση τους, αλλάζουν την στάση τους απέναντι στα πράγματα. Θα μπορούσαμε λοιπόν να δούμε την ταυτοτική κατάρρευση που συνοδεύει την ανεργία σαν μια τέτοια διαδικασία. Από την στιγμή που κάποιος χάνει την δουλειά του, απομακρύνεται από αυτόν τον συγκροτητικό άξονα για την αυτοεικόνα του και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, ή με πιο γενικούς όρους χάνει το επίπεδο ζωής ή αλλάζει κοινωνική τάξη και βρίσκεται ξαφνικά σε μια νέα κατάσταση ρευστή και ακανόνιστη, τότε προκαλείται η ανισορροπία και ασυμφωνία μεταξύ των γνωστικών στοιχείων που είναι σημαντικά για την αυτοεικόνα του και το εξωτερικό περιβάλλον.

Εμείς λοιπόν διερευνώντας την κατηγορία της δυναμικής αντίστασης διαπιστώσαμε πως αυτή πρώτον είναι δυνατή, αν και δεν αντιστοιχεί στον δυναμισμό και την μαχητικότητα με την οποία συνήθως συνδέουμε την έννοια της αντίστασης. Δεύτερον μπορούμε να πούμε πως αντιστοιχεί σε πολύ μεγάλο βαθμό στο παραπάνω σχήμα. Η ανθρώπινη διάνοια κινητοποιείται και ανασυντάσσει όλα τα μέχρι πρότινος κεντρικά στοιχεία προκειμένου να προσαρμοστεί στην νέα συνθήκη που εγκαθιδρύει η απώλεια της εργασίας. Η σημασιολογικές διαδικασίες είναι αυτές που διαδραματίζουν

τον κεντρικό ρόλο. Η αντίσταση δεν αφορά και δεν μπορεί να αφορά τις υλικές συνέπειες της ανεργίας καθώς όπως είπαμε σε αυτό το πεδίο είναι απόλυτα προφανής ο δομικός περιορισμός που προκύπτει. Με απλά λόγια όταν κάποιος δεν μπορεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην, δεν βρίσκει δουλειά, παράλληλα δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στις υπόλοιπες οικονομικές υποχρεώσεις όπως π.χ. δάνεια, τότε εξαιτίας του απόλυτου δομικού εγκλωβισμού του ατόμου βρισκόμαστε μπροστά σε μια κατάσταση εγκλωβισμού ή lock in. Ο άνεργος/η εξαιτίας της απόλυτης αδυναμίας του να επιλύσει τα πρακτικά προβλήματα που προκύπτουν και να διαμορφώσει με καθοριστικό τρόπο την ζωή του προς την κατεύθυνση που ο ίδιος θα ήθελε, κλείνεται στον εαυτό του και αποφεύγει να σκέφτεται οτιδήποτε σχετίζεται με αυτή την κατάσταση, απωθεί την πραγματικότητα ακριβώς γιατί αν δεν το κάνει επιβεβαιώνεται διαρκώς η αδυναμία του και βιώνει διαρκώς το αίσθημα της αποτυχίας.

Από την άλλη πλευρά όπως είδαμε υπάρχουν περιπτώσεις ατόμων που στα πλαίσια αυτής της ρευστής κατάστασης επιχειρούν να αμβλύνουν τα αρνητικά στοιχεία. Η αντίσταση αυτή εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως φάνηκε από τα εμπειρικά δεδομένα. Είναι συνάρτηση των εξωτερικών συνθηκών, της ιστορίας της ζωής του κάθε ατόμου, της δομής του χαρακτήρα του αλλά και της στήριξης από το στενό οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον. Προκειμένου όπως είδαμε και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας να μειωθούν τα αρνητικά συναισθήματα τα άτομα μειώνουν τις προσδοκίες τους, αλλάζουν τις επιθυμίες τους, τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται τον εαυτό τους και τις εξωτερικές συνθήκες ή δραστηριοποιούνται με κάποιον τρόπο προκειμένου να μειωθεί η ένταση που προκαλείται από την ασυμφωνία αυτή, σε αυτή την περίπτωση όμως μέσω της αλλαγής της δράσης και άρα των γνωστικών στοιχείων που συναποτελούν στην συνολική γνωστική δομή. Με άλλα λόγια το άτομο στην προσπάθειά του να εισχωρήσει σε ένα νέο ταυτοποιητικό δίκτυο είναι αναγκασμένο να αναλάβει μια προσπάθεια αποταυτοποίησης και να κάνει κάποιες επιλογές. Έτσι μπορούμε να πούμε πως η οποιαδήποτε προσπάθεια αντίστασης ουσιαστικά αντιστοιχεί στην προσπάθεια παραγωγής νοήματος σε ένα πλαίσιο όπου το νόημα απουσιάζει. Πρόκειται δηλαδή για μια προσπάθεια του κάθε ατόμου να ανασυγκροτήσει για τον εαυτό του μια θετική αφήγηση πάνω στα αποτελέσματα που έχει η εξουσία πάνω του. Αναζητάμε δηλαδή αυτά τα θετικά και παραγωγικά στρατηγήματα μέσω των οποίων τα υποκείμενα, οι άνεργοι για μας,

ανασυγκροτούνται προκειμένου να ανακτήσουν την αίσθηση του εαυτού ενώ βρίσκονται σε μια κατάσταση πλήρους αποδιοργάνωσης. Η δομική βία της ανεργίας κάνει το άτομο να νιώθει απόβλητο και απομονωμένο την στιγμή που η ίδια το έχει καταστήσει τέτοιο. Σε αυτό καλείται να απαντήσει ο κάθε άνεργος ουσιαστικά.

Από την έρευνα μας διαπιστώσαμε πως η απόπειρα αυτή παραγωγής θετικού νοήματος για τον εαυτό ή με άλλα λόγια η προσπάθεια αντίστασης μέσω της παραγωγής μιας αφήγησης με νόημα στην συνέχεια της ζωής του ατόμου, αφορά ξεκάθαρα τις σημασιολογικές και ψυχολογικές επεξεργασίες της κατάστασης. Διαπιστώσαμε πιο συγκεκριμένα πως η αντίσταση μπορεί πρώτον να εμφανίζεται με τη μορφή της αλλαγής του τρόπου σκέψης, της αλλαγής δηλαδή των γνωστικών στοιχείων βάση των οποίων ο άνεργος οργάνωνε και αξιολογούσε μέχρι πρότινος την στάση του, τις πράξεις του και το εξωτερικό περιβάλλον. Όσοι από τους ερωτώμενους εντάσσονται σε αυτό το παράδειγμα μας απάντησαν στις σχετικές ερωτήσεις πως το μόνο που μπορεί να κάνει κάποιος για να απαλύνει τα αρνητικά συναισθήματα και να διατηρήσει ένα επίπεδο αισιοδοξίας και ενέργειας είναι να αλλάξει τον τρόπο που σκέφτεται. Να επανεξετάσει τις ανάγκες του και να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες μειώνοντας τις επιθυμίες και τις προσδοκίες του. Φυσικά σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτή η κατηγορία της αντίστασης είναι απόλυτα συνυφασμένη με κάποια θετική εξέλιξη για το άτομο που την επιλέγει καθώς εκκινεί ουσιαστικά από την αποδοχή της υποβάθμισης και της περιθωριοποίησης. Μια άλλη μορφή αφορά την άλλη εκδοχή επίλυσης της ασυμφωνίας και είναι αυτής της αλλαγής δράσης. Η αλλαγή βέβαια αυτή συμβαίνει πάντα υπό το φόντο όλης της προβληματικής της ταυτότητας, η οποία όπως είπαμε θεμελιώνεται μόνο μέσω της δράσης. Η ένταξη σε άτυπα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, έστω και με αφορμή τις ακραίες συνθήκες φτώχειας και η υιοθέτηση συλλογικών στάσεων και αξιών ή την ενασχόληση με την πολιτική με την ευρύτερη έννοια, αποτελούν την δεύτερη εκδοχή αν μπορούμε να πούμε μοντέλου αντίστασης που συναντήσαμε. Τέλος η δεύτερη αυτή εκδοχή για να είμαστε ειλικρινείς δεν αφορά μόνο την αλλαγή δράσης ως τρόπου λύσης της ασυμφωνίας αλλά και την αλλαγή των πεποιθήσεων που προκύπτει με την υιοθέτηση συλλογικών αξιών. Η αλληλεγγύη, η αλληλοϋποστήριξη φαίνεται πως απαλύνουν έστω κάποιες πτυχές της εμπειρίας όπως το αίσθημα του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά κυρίως φέρνουν στην

επιφάνεια μια προοπτική εξέλιξης που ενδυναμώνει το άτομο αλλά και την πίστη του στην κοινωνία.

Κλείνοντας την παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνας μας θέλουμε να πούμε πως προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε με τον καλύτερο τρόπο το υλικό που είχαμε στα χέρια μας επλίζοντας πως θα καταφέρουμε να συνεισφέρουμε στο ερευνητικό αυτό πεδίο μέσα από την ανάπτυξη μιας πολλαπλής προβληματικής, θελήσαμε να διασταυρώσουμε τις συμβολές διαφορετικών προσεγγίσεων και να υιοθετούμε περισσότερες προοπτικές προκειμένου να φωτίσουμε το πεδίο της έρευνας μας βασιζόμενοι ουσιαστικά σε διαφορετικά μεταξύ τους θεωρητικά σχήματα. Παρόλα αυτά είναι τόσες η πληροφορίες και ενδεχομένως έχουν τόσο δραματικό και φορτισμένο περιεχόμενο που θα ήταν αδύνατο να τις αποτυπώσουμε με απόλυτη ακρίβεια. Ελπίζουμε πως καταφέραμε να αναδείξουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της εμπειρίας της ανεργίας στην Ελλάδα του σήμερα μέσα από τις ενικές αφηγήσεις των ανέργων και μέσω αυτών να δούμε καθαρότερα γιατί η συστημική και δομική βία που συμπυκνώνεται στο κράτος και τις πρακτικές του πολλές φορές μοιάζει να κανονικοποιείται με αποτέλεσμα να είναι όλο και πιο δύσκολο να ονομαστεί με απόλυτους όρους. Η ανεργία είναι μια μορφή βίας που ασκείται πάνω στα άτομα, μια παραδοχή που αν και μοιάζει απόλυτη, ωστόσο θα πρέπει την κάνουμε για να μπορέσουμε στην συνέχεια να την αντιμετωπίσουμε ως τέτοια.

Παράρτημα 1 - Οδηγός συνέντευξης

- A) Πόσο καιρό είστε άνεργος; B) Ποιό ήταν το επάγγελμα σας; Γ) Να μιλήσουμε λίγο αν θέλετε για την περίοδο που εργαζόσασταν. Δ) Πως νιώσατε όταν μάθατε πως χάσατε την δουλειά σας.
- A) Συνολικά πως θα περιγράφατε την εμπειρία της ανεργίας(την καθημερινότητα, τις δραστηριότητες, τον ελεύθερο χρόνο, τα συναισθήματα σας). B) Ποιοί τομείς της ζωής σας επηρεάστηκαν, τι έχει αλλάξει στην ζωή σας από τότε που μείνατε άνεργος/άνεργη; Γ) Ποιά ήταν η βασική/κυριότερη αλλαγή στην ζωή σας .
- A) Ποιές είναι οι σκέψεις και τα συναισθήματα σας σε σχέση με το παρελθόν και το μέλλον. B) η αναζήτηση εργασίας –ο ρόλος .Γ)Πιστεύετε ότι κάποιος μπορεί με κάποιον τρόπο να υπερβεί την συνθήκη της ανεργίας και κυρίως τις αρνητικές τις επιπτώσεις και τους περιορισμούς που επιφέρει αυτή στην ζωή του; Δ) Όσον αφορά το ίδιο ζήτημα, υπήρξε κάποια στιγμή που αισθανθήκατε την ανάγκη ή προέκυψε η σκέψη, πως θα μπορούσατε να ξεπεράσετε τα προβλήματα ή τις όποιες δυσκολίες αντιμετωπίζετε εξαιτίας του γεγονότος ότι είστε άνεργος/άνεργη. Αν όχι, γιατί. Αν ναι, να μιλήσουμε λίγο περισσότερο γι αυτό.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G., (2003), *Χρόνος και Ιστορία: Κριτική του Στιγματίου και του Συνεχούς*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Althusser, L.,(2006), *The Underground Current of the Materialism of the Encounter. , Later Writings*, Verso, London and NewYork.
- Boland, T., Griffin R., (edit), (2015), *The Sociology of unemployment*, Great Britain: Out of House Publishing.
- Bourdieu, P. (1998) *Acts of Resistance: against the tyranny of the market*. New York: The New Press.
- Butler, J. (2017). Τι είναι κριτική: Ένα δοκίμιο για την αρετή και τον Φουκώ. Αθήνα: Πλέθρον.
- Farmer, P., (2004), “An anthropology of structural violence”, *Gorvent Anthropology*, 45.
- Festinger, L. (1957). *A theory of Cognitive Dissonance*. Standford, CA: Standford University Press.
- Festinger, L. (1964). *Conflict, decision and dissonance*. Standford CA: Standford University Press.
- Foucault Michel, (1991). *Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία, στο, Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault Michel,(2011), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας: Η βούληση για γνώση*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Galtung J., (1969). *Violence Peace and Peace Research*, Oslo: International Peace Research.
- Hannah Arendt(2000). *Περί βίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. and Ziesel, H. (1972) *The sociography of an Unemployed Community: Marienthal*. London:Tavistock.
- Jenkins R. , (2004). *Κοινωνική Ταυτότητα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Labica G., (2014). *Η βία, ποιά βία ;*, Αθήνα:Εκτός Γραμμής.
- Μπούρας, Γ. Λυκουρας, Λ. (2011). Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία. *Εγκέφαλος* 48, 54-61.
- Parsons Kenneth A., Three conditions for Comprehensive Conceptions of Violence

- Paul, K.I., Moser, K. (2009). Unemployment impairs mental health: Meta-analyses. *Journal of Vocational Behavior* ,74, p.p 264–282.
- Roche, M. (1990). Time and unemployment, *Human studies* 13: 73-96 .
- Springer, S., (2008). The nonillusory effects of neoliberalisation: Linking geographies of poverty, inequality, and violence, *Geoforum*, 39, p. p 1520-1525.
- Springer, S. (2012). Neoliberalizing violence: of the exceptional and the exemplary in coalescing moments, *Area*, 44, p.p 136-143.
- Turner, V. (1969). *The ritual Process: Structure and Antistructure*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Turner, V. (1982) *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: Performing Arts Journal Publications.
- White, H. (1996). The Modernist Event. in V.Sobnachack (ed.) *The persistence of History: Cinema, Television, and the Modern Event*. London: Psychology Press, p.p 17-38.
- Warr, P. B. (1987). *Work, unemployment and mental health*. Oxford, England: Clarendon Press.
- Κοκκινάκη, Φ. (2006). *Κοινωνική Ψυχολογία: Εισαγωγή στην μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς*. Αθήνα: Τυπωθήτω.